

**ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА УПРАВЛІННЯ
Кафедра обліку і оподаткування**

АННА САФАРОВА

ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Конспект лекцій

Луцьк - 2025

УДК 33:340.6(072)

С 21

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № ____ від _____ 2025 р.)

Рецензенти:

Проць Н. В. – к.е.н., доцент кафедри фінансів Волинського національного університету імені Лесі Українки

Сафарова А. Т.

С 21 Економічна експертиза: конспект лекцій / Анна Таджидінівна Сафарова. Луцьк: ВНУ імені Лесі Українки, 2025. 80 с.

У виданні узагальнено і розкрито сутність економічної експертизи. Охарактеризовано методичне забезпечення економічної експертизи; розкрито організацію економічної експертизи; ознайомлено із методикою проведення економічної експертизи.

Рекомендовано для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 071 «Облік і оподаткування» освітньо-професійної програми «Облік і оподаткування» денної та заочної форм здобуття освіти.

УДК 33:340.6(072)

© Сафарова А. Т., 2025

© Волинський національний
університет імені Лесі Українки, 2025

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Навчально-тематичний план освітнього компонента	5
Змістовий модуль 1. Організація економічної експертизи	6
Тема 1. Сутність економічної експертизи	6
Тема 2. Теоретичні основи економічної експертизи та порядок її проведення .	10
Тема 3. Методичне забезпечення економічної експертизи	20
Тема 4. Організація економічної експертизи	27
Змістовий модуль 2. Методика економічної експертизи	36
Тема 5. Дослідження первинних документів експертом	36
Тема 6. Експертне дослідження регістрів обліку та звітності.....	54
Тема 7. Висновок експерта: поняття, призначення та оцінка.....	70
Список використаних джерел	75
Рекомендована література.....	76

ВСТУП

Освітній компонент «Економічна експертиза» належить до переліку вибірових за освітнім рівнем - бакалавр та спрямований на формування у студентів системи знань щодо функціонування економічної експертизи та вироблення практичних навиків стосовно її організації і проведення.

Мета освітнього компонента – вивчення сутності економічної експертизи як об'єкта дослідження та набуття навичок проведення економічної експертизи та оформлення її результатів.

Основними завданнями вивчення освітнього компонента є вироблення практичних навичок щодо здійснення економічної експертизи, складання відповідних підсумкових документів для правоохоронних органів при вирішенні цивільних, господарських і кримінальних справ.

Згідно з освітньо-професійною програмою здобувачі освіти в результаті вивчення освітнього компонента «Економічна експертиза» набудуть таких компетентностей та програмних результатів навчання:

Інтегральна компетентність – Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми під час професійної діяльності у сфері обліку, аудиту та оподаткування або в процесі навчання, що передбачає застосування теорій та методів економічної науки і характеризується комплексністю й невизначеністю умов.

Загальні компетентності (ЗК):

- ЗК01. Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.
- ЗК02. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.
- ЗК06. Здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів).
- ЗК08. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.

Спеціальні (фахові) компетентності (СК):

- СК09. Здійснювати зовнішній та внутрішній контроль діяльності підприємства та дотримання ним законодавства з бухгалтерського обліку і оподаткування.
- СК10. Здатність застосовувати етичні принципи під час виконання професійних обов'язків.

Програмні результати навчання (ПРН):

– ПРН02. Розуміти місце і значення облікової, аналітичної, контрольної, податкової та статистичної систем в інформаційному забезпеченні користувачів обліково-аналітичної інформації у вирішенні проблем в сфері соціальної, економічної і екологічної відповідальності підприємств.

– ПРН06. Розуміти особливості практики здійснення обліку, аналізу, контролю, аудиту та оподаткування діяльності підприємств різних форм власності, організаційно-правових форм господарювання та видів економічної діяльності.

– ПРН08. Розуміти організаційно - економічний механізм управління підприємством та оцінювати ефективність прийняття рішень з використанням обліково-аналітичної інформації.

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ОСВІТНЬОГО КОМПОНЕНТА

Навчально-тематичний план освітнього компонента для спеціальності 071 «Облік і оподаткування» за освітньою програмою «Облік і оподаткування» представлено у вигляді таблиці 1.

Таблиця 1

Назви змістових модулів і тем	Усього	Лек.	Практ.	Сам. роб.	Конс.	*Форма контролю/ Бали
1	2	3	4	5	6	7
Змістовий модуль 1. Організація економічної експертизи						
Тема 1. Сутність економічної експертизи	20	1	2	16	1	РЗ/К / 14 балів
Тема 2. Теоретичні основи економічної експертизи та порядок її проведення	20	1	2	16	1	РЗ/К / 14 балів
Тема 3. Методичне забезпечення економічної експертизи	20	1	2	16	1	РЗ/К / 14 балів
Тема 4. Організація економічної експертизи	23	1	4	16	2	РЗ/К / 14 балів
Разом за змістовим модулем 1	83	4	10	64	5	56 балів
Змістовий модуль 2. Методика економічної експертизи						
Тема 5. Дослідження первинних документів експертом	24	2	4	16	2	РЗ/К / 14 балів
Тема 6. Експертне дослідження реєстрів обліку та звітності	22	2	2	16	2	РЗ/К / 14 балів
Тема 7. Висновок експерта: поняття, призначення та оцінка	21	2	4	14	1	РЗ/К / 16 балів
Разом за змістовим модулем 2	67	6	10	46	5	44 бали
Залік						100
Всього годин / Балів	150	10	20	110	10	100

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

ТЕМА 1. СУТНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

План лекції

1. *Сутність та необхідність економічної експертизи.*
2. *Суб'єкти судово-експертної діяльності.*

1. Сутність та необхідність економічної експертизи

Економічна експертиза – це дослідження закономірностей утворення та відображення інформації щодо фінансово-економічних показників діяльності підприємств, формування їх статутних фондів, акціонування, паювання, банкрутства та ліквідації підприємств, орендних відносин, цільового використання бюджетних коштів та грошових коштів підприємств за господарськими операціями.

Підвиди економічної експертизи:

- експертиза документів бухгалтерського обліку, оподаткування і звітності;
- економічна експертиза у сфері фінансово-господарської діяльності (експертиза документів про економічну діяльність підприємств й організацій);
- економічна експертиза документів фінансово-кредитних операцій.

Об'єктами дослідження в експертизах виступають:

- первинні документи (накладні, акти прийому-передачі, касові і банківські документи, митні декларації, інвентаризаційні описи, відомості нарахування заробітної плати і т.п.);
- облікові реєстри (касові книги, картки складського обліку, реєстри податкових накладних, відомості аналітичного обліку, журнали-ордери, головні книги);
- бухгалтерська, фінансова та податкова звітність, звіти матеріально відповідальних осіб, касові звіти, звіти про використання коштів, наданих під звіт, баланси і фінансова звітність, податкові декларації і звіти).

Також, при дослідженні можуть використовуватися в якості джерел інформації інші матеріали справи:

- акти ревізії, документальних перевірок діяльності підприємств;
- протоколи допитів, свідчення обвинувачуваних і свідків;
- висновки експертів інших спеціальностей.

Необхідність проведення експертизи документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності виникає при розгляді судових адміністративних і кримінальних справ про посадові злочини, привласнення товарно-матеріальних цінностей, а також цивільних позовів, коли необхідно провести експертне дослідження даних по фінансово-економічних операціях (кредити, розрахунок пені, заборгованості).

Проведення експертизи документів про економічну діяльність підприємств і організацій виникає при необхідності виявлення реального фінансового стану підприємства, виявлення правопорушень, помилок в процесі ведення бухобліку, невиконання договірних відносин, ухилення від сплати податків, дослідження причин виникнення кредиторської або дебіторської заборгованості тощо.

В процесі проведення економічної експертизи аналізується виробнича і фінансово-економічна діяльність підприємства різних форм власності, зазнали збитків, втрати, привласнення товарно-матеріальних цінностей.

2. Суб'єкти судово-експертної діяльності.

Виділяють суб'єктів призначення економічної експертизи та суб'єктів проведення. Міністерство юстиції відносить до суб'єктів призначення судових експертиз: суддів, слідчих,

прокурорів, адвокатів та громадян щодо повноважень суб'єктів судово-експертної діяльності.

Відповідно до статті 92 Конституції України засади судової експертизи визначаються виключно законами України. Згідно зі статтею 69 Кримінального процесуального кодексу України, статтею 53 Цивільного процесуального кодексу України, статтею 66 Кодексу адміністративного судочинства України, статтею 41 Господарського процесуального кодексу України, як експерт може залучатися особа, яка відповідає вимогам, встановленим Законом України «Про судову експертизу».

Виходячи з положень статей 242, 243, 244 КПК, статті 144 ЦПК, статті 81 КАСУ, статті 41 ГПК проведення експертизи може бути доручено відповідній експертній установі або конкретному експерту (експертам).

Так, перелік суб'єктів судово-експертної діяльності визначається статтею 7 Закону України «Про судову експертизу». Зокрема, судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи та у випадках і на умовах, визначених цим Законом, судові експерти, які не є працівниками зазначених установ.

Частина друга вказаної статті визначає вичерпний перелік державних спеціалізованих установ, що знаходяться у підпорядкуванні відповідних центральних органів виконавчої влади. До державних спеціалізованих установ належать:

- науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України;
- науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України;
- експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Державні спеціалізовані установи діють відповідно до статутів та/або положень про них, одним із основних завдань яких є проведення судових експертиз для правоохоронних органів і судів.

У сфері управління Міністерства юстиції здійснюють судово-експертну діяльність науково-дослідні установи судових експертиз до складу яких входять дванадцять відділень, а саме:

- Київський НДІСЕ (відділення у містах Вінниця, Тернопіль, Черкаси, Чернігів, Житомир, Хмельницький);
- Харківський НДІСЕ (відділення у містах Полтава, Суми);
- Одеський НДІСЕ (відділення у містах Кіровоград, Миколаїв, Херсон);
- Донецький НДІСЕ (відділення у місті Луганськ);
- Львівський НДІСЕ (відділення у місті Луцьк);
- Дніпропетровський НДІСЕ;
- Науково-дослідний центр судової експертизи з питань інтелектуальної власності.

У теперішній час експертними установами Мін'юсту проводяться наступні види експертиз: криміналістична; почеркознавча; лінгвістична експертиза мовлення; технічна експертиза документів; експертиза зброї та слідів і обставин її використання; трасологічна (крім досліджень слідів пошкодження одягу, пов'язаних з одночасним спричиненням тілесних ушкоджень, які проводяться в бюро судово-медичної експертизи); фототехнічна, портретна; експертиза голограм; відео-, звукозапису; вибухотехнічна; матеріалів, речовин та виробів (лакофарбових матеріалів і покриттів, полімерних матеріалів, волокнистих матеріалів, нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів, скла, кераміки, наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, спиртовмісних сумішей, ґрунтів, металів і сплавів, наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі, речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин, харчових продуктів, сильнодіючих і отруйних речовин); біологічна; екологічна; інженерно-транспортна (автотехнічна, транспортно-трасологічна, залізнично-транспортна); дорожньо-технічна; будівельно-технічна; оціночно-будівельна; земельно-технічна; оціночно-земельна; експертиза з питань землеустрою; пожежно-технічна; безпеки життєдіяльності; гірничотехнічна; інженерно-екологічна;

електротехнічна; комп'ютерно-технічна; телекомунікаційна; економічна; військова; товарознавча (машин, обладнання, сировини та товарів народного споживання); автотоварознавча; транспортно-товарознавча; військового майна, техніки та озброєння; мистецтвознавча; психологічна та інші, що налічують понад 80 експертних спеціальностей.

Перелік експертних спеціальностей за якими здійснюється судово-експертна діяльність фахівцями, які не є працівниками державних спеціалізованих установ визначено у додатку 7 до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2015 за №301/5.

Державні спеціалізовані установи Міністерства охорони здоров'я України забезпечують правоохоронні органи і суди судово-медичними та судово-психіатричними експертизами. До вказаних установ належать бюро судово-медичних експертиз та судово-психіатричні установи.

Судово-психіатричні експертизи проводиться Українським науково-дослідним інститутом соціальної і судової психіатрії та наркології Міністерства охорони здоров'я України, центрах судово-психіатричних експертиз, відділеннях (амбулаторних, стаціонарних експертиз), які є структурними підрозділами психоневрологічних (психіатричних) лікарень, психоневрологічних диспансерів.

Експертна служба Міністерства внутрішніх справ України утворена постановою Кабінету Міністрів України від 20.06.2000 за №988 та діє відповідно до Положення про неї, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 09.08.2012 за №691. Експертна служба складається з Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, експертно-криміналістичних підрозділів при головних управліннях, управліннях МВС України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, на транспорті.

Експертною службою МВС України проводяться наступні види експертиз: почеркознавчі, авторознавчі, мистецтвознавчі, фоноскопичні, експертиза транспортних засобів, документів, грошей та цінних паперів, технічного укріплення стрільбищ та тирів, фототехнічні та портретні експертизи, експертизи матеріалів та засобів звуковідеозапису, матеріалів, речовин та виробів, медико-біологічні експертизи, трасологічні, балістичні та холодної зброї, товарознавчі та бухгалтерські, автотехнічні, автотоварознавчі, пожежотехнічні, вибухотехнічні експертизи, експертизи на відповідність об'єктів будівництва та будівельних матеріалів вимогам норм, стандартів тощо, харчових продуктів та об'єктів рослинного походження, комп'ютерних засобів та інформаційних мереж.

Функції експертної установи Служби безпеки України покладено на Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України. Вказані функції покладені на зазначену установу на підставі Указу Президента України від 02.04.2009 за №213, яким внесено відповідні зміни до організаційної структури Служби безпеки України.

У сфері управління Державної прикордонної служби України судово-експертна діяльність здійснюється Головним експертно-криміналістичним центром та його підрозділами, які призначені для проведення судової експертизи та експертних досліджень паспортних документів, які згідно із законодавством використовуються під час перетинання державного кордону України, з метою запобігання, виявлення та розслідування кримінальних та інших правопорушень у сфері охорони державного кордону.

Щодо діяльності експертних служб Міністерства оборони слід зазначити, що на теперішній час здійснюється їх реформування.

Разом із цим, відповідно до частини четвертої статті 7 Закону України «Про судову експертизу» законодавець для проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи або органу, що призначають судову експертизу, надав можливість залучати крім судових експертів, також інших фахівців з відповідних галузей знань. Така можливість щодо залучення інших фахівців була передбачена законодавцем для проведення досліджень нетрадиційних, рідкісних

об'єктів (газопроводів, електростанцій тощо). Правовий статус зазначених суб'єктів визначається процесуальним законодавством та Законом України «Про судову експертизу».

Таким чином, законодавством визначено, що судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи та безпосередньо судові експерти, які не є працівниками зазначених установ.

Однак на практиці зустрічаються непоодинокі випадки призначення проведення судових експертиз без визначення конкретного виконавця господарським товариствам, що позиціонують себе у якості приватних експертних установ.

Слід звернути увагу, що вказані дії не відповідають положенням вище перелічених норм законодавства, що ставить під сумнів допустимість отриманого таким шляхом висновку судового експерта, оскільки до нього мали доступ сторонні особи, зокрема керівник «приватної експертної установи», правовий статус якого у здійсненні судово-експертної діяльності, на сьогодні не визначено.

Таким чином, проведення експертизи може бути призначено лише державним спеціалізованим установам, перелік яких визначено статтею 7 Закону «Про судову експертизу» або конкретному судовому експерту (судовим експертам).

ТЕМА 2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА ПОРЯДОК ЇЇ ПРОВЕДЕННЯ

План лекції

1. *Предмет і об'єкти економічної експертизи*
2. *Завдання, функції та принципи економічної експертизи.*
3. *Класифікація економічних експертиз.*
4. *Етапи проведення економічної експертизи.*

1. Предмет і об'єкти економічної експертизи.

Предметом економічної експертизи є явища та процеси, які відображені або підлягають відображенню в бухгалтерському обліку, межі дослідження яких визначаються для експерта-бухгалтера питаннями слідчого, прокурора чи суду.

Визначаючи предмет економічної експертизи, слід врахувати, що сутність предмету економічної експертизи як об'єкту дослідження науковців відрізняється від змісту та предмету економічної експертизи, яка проводиться за конкретною справою, тобто економічної експертизи як практичної діяльності. У першому випадку предмет експертизи визначається питаннями, які належать до компетенції експерта-бухгалтера взагалі та визначають можливості даного виду експертизи. В практичній діяльності предмет експертизи визначається питаннями слідчого або суду, поставленими експерту-бухгалтеру за конкретною справою, які не повинні виходити за межі його компетенції. Поняття “предмет економічної експертизи” за конкретною справою має вирішальне значення для практичної експертної діяльності, а саме, для вибору експерта-бухгалтера та визначення його повноважень при проведенні експертизи.

У свою чергу, в межах поставлених слідчим або судом питань, предмет економічної експертизи конкретизується об'єктами та завданнями дослідження експерта при розслідуванні або розгляді кримінальної чи цивільної справи. Крім того, об'єкти визначають параметри дослідження експерта-бухгалтера. До *об'єктів економічної експертизи* належать джерела даних про операції та явища, фактичні обставини яких необхідно встановити в процесі проведення економічної експертизи для прийняття об'єктивного рішення за справою, що розслідується.

Об'єктами економічної експертизи є документи, перелік яких наводиться у постанові про призначення економічної експертизи та які безпосередньо надані експерту-бухгалтеру для дослідження та складання висновку. Відповідно до напрямку підготовки експерта-бухгалтера та сутності економічної експертизи, її об'єктами найчастіше є первинні документи, облікові реєстри, бухгалтерська звітність.

Вказані документи є об'єктом дослідження експерта-бухгалтера у зв'язку з тим, що відображають зміст господарських операцій, що забезпечує реєстрацію останніх у бухгалтерському обліку. Крім того, в процесі управління господарською діяльністю документи є засобом перевірки та аналізу господарських операцій, що відбулися на підприємстві; в кримінальному та цивільному процесах вони виступають джерелами доказів.

Для проведення економічної експертизи експерту-бухгалтеру надаються матеріали кримінальної чи цивільної справи. На основі їх дослідження експерт дає відповіді на поставлені перед ним питання.

Для проведення економічної експертизи повинні надаватися всі документи, залучені до справи, оскільки можуть містити відомості, що відносяться до предмету експертизи та поставлених експерту-бухгалтеру питань. Разом з тим, усі документи, що надаються експерту-бухгалтеру повинні містити вихідні дані для експертного дослідження та бути пов'язаними з господарськими операціями, які стали предметом економічної експертизи. Експерт-бухгалтер повинен досліджувати всі з названих документів, не обмежуючись вивченням лише бухгалтерських документів. Будучи фахівцем в галузі бухгалтерського

обліку, господарського контролю, аналізу експерт-бухгалтер повинен розглядати облікові документи у взаємозв'язку з іншими матеріалами справи, які безпосередньо з бухгалтерським обліком можуть бути і не пов'язані. Дослідження всієї сукупності документів, зазначених в постанові про призначення експертизи та наданих документів експерту-бухгалтеру слідчим або судом для дослідження, дасть йому змогу об'єктивно сформулювати судження про певний факт господарської діяльності та скласти обґрунтований висновок.

У зв'язку з тим, що експерт-бухгалтер повинен досліджувати не тільки бухгалтерські документи, але й інші матеріали наданої кримінальної чи цивільної справи, розрізняють загальні та спеціальні об'єкти економічної експертизи

До загальних об'єктів економічної експертизи належать документи, які є засобами ведення бухгалтерського обліку, а саме:

1. Первинні документи. Використовуються для визначення фактичних даних – ознак, що характеризують господарську операцію: часу та місця здійснення операції; речових елементів, що складають господарську операцію – матеріальних ресурсів, грошових коштів тощо; витрат, цін, норм, розцінок, використаних при їх оформленні; вартісні вимірники, осіб відповідальних за здійснення операцій, їх оформлення. Досліджуючи первинні документи можна також з'ясувати основні показники господарської операції, що відбулася, а саме її вираження та кількісну характеристику в натуральних, трудових і грошових вимірниках. Наприклад, досліджуючи накладні експерт-бухгалтер має можливість встановити кількість та вартість отриманих підприємством товарно-виробничих запасів, їх якісні характеристики, підприємство-постачальника, від якого вони надійшли, період надходження та осіб, відповідальних за передачу та зберігання товарно-виробничих запасів, законність здійснених господарських операцій з їх оприбуткування.

Враховуючи те, що зазначені первинні документи не мають встановленої форми, у процесі їх вивчення експерт-бухгалтер повинен звернути увагу на правильність їх складання та оформлення (вони повинні містити всі необхідні показники та реквізити – підписи, печатки, дату складання тощо без будь-яких виправлень і викривлень).

Первинні документи використовуються експертом-бухгалтером не лише для оцінки відображених в них господарських операцій, але й для порівняння їх даних з даними облікових регістрів і звітності.

2. Регістри синтетичного та аналітичного обліку, в яких на підставі первинних документів за допомогою кореспонденції рахунків бухгалтерського обліку відображаються господарські операції. Залежно від форми бухгалтерського обліку, що використовується на підприємстві, облікові регістри можуть бути представлені обліковими журналами та відомостями до них (журнальна форма обліку), ордерами та відомостями даних (при меморіально-ордерній формі обліку), а також оборотними та шаховими відомостями, відомостями аналітичного обліку, Головною книгою та іншими відомостями синтетичного та аналітичного обліку, які складаються на підприємстві.

Основним призначенням облікових регістрів є узагальнення і систематизація даних первинних документів про здійснені господарські операції, їх інтерпретація на мові бухгалтерського обліку, та їх групування за необхідними для користувачів розрізами. Інформація з облікових регістрів використовується також для оцінки діяльності підприємства.

Основною вимогою, яка висувається до облікових регістрів є правильність записів у них, відповідність цих записів первинним документам, які підтверджують факт здійснення господарської операції.

Для експерта-бухгалтера облікові регістри мають особливу значимість: за допомогою їх порівняння з даними первинних документів встановлюються невідповідності, які свідчать про здійснення зловживань і вивчення злочинів.

3. Бухгалтерська звітність – це документи, в яких містяться підсумкові показники, що характеризують фінансовий стан і результати господарської діяльності підприємства, стан

розрахунків юридичної особи з бюджетом і цільовими фондами за податками, зборами та обов'язковими платежами та ін.

Крім наведених видів звітності, для експерта-бухгалтера може стати корисним дослідження показників внутрішньої звітності. Вона призначена для внутрішнього поточного контролю та управління підприємством, а тому складається одразу після здійснення господарських операцій, які цікавлять керівництво.

Внутрішня звітність характеризує окремі фрагменти діяльності підприємства та використовується для потреб поточного управління та контролю (наприклад, звіт касира про рух готівки в касі, звіт про хід відвантаження та реалізації продукції). Для відображення в ній інформації використовуються різні вимірники: натуральні, трудові та грошові. Період, за який складається зазначена звітність, її види, форму складання та зміст, законодавством не визначено й встановлюється кожним підприємством самостійно. Так, вона може складатися за зміну, добу, тиждень, декаду тощо. Зазначена звітність не надається зовнішнім користувачам і її показники не підлягають оприлюдненню. У зв'язку з цим, показники форм внутрішньої звітності можуть бути більш реальними та містити правдиву й достовірну інформацію про фінансовий стан та результати діяльності підприємства.

Дослідження експертом-бухгалтером бухгалтерської звітності підприємства є необхідним для встановлення достовірності інформації її показників, а також інших даних необхідних для відповіді експерта.

4. Документи оперативного та неофіційного обліку. До документів оперативного обліку належать документи, які розшифровують і доповнюють дані бухгалтерського обліку (наприклад, касова стрічка, фіскальні чеки тощо).

При відсутності ведення бухгалтерського обліку ці документи є для експерта-бухгалтера джерелом інформації про фактично здійснені господарські операції з грошовими коштами, сировиною та матеріалами, готовою продукцією, товарами тощо.

Документи оперативного та неофіційного обліку, залучені до кримінальної чи цивільної справи в якості доказів із дотриманням кримінально-процесуального законодавства, досліджуються експертом-бухгалтером як допоміжні документи. Інформація, яку вони надають, може слугувати вихідними даними, які необхідні для встановлення фактів, що належать до предмету економічної експертизи.

5. Матеріали інвентаризації – це документи, якими оформлюються результати проведеної на підприємстві інвентаризації. До них належать: інвентаризаційний опис, порівняльна відомість, протокол засідання інвентаризаційної комісії про підведення підсумків проведеної інвентаризації тощо.

Експерт-бухгалтер досліджує матеріали інвентаризації для встановлення правильності ведення бухгалтерського обліку та складання звітності на підприємстві; перевірки правильності відображення в обліку результатів інвентаризації; визначення розміру завданого збитку. Проте досліджувати ці матеріали необхідно у поєднанні з даними бухгалтерського обліку, адже лише таким чином можна встановити відхилення облікових даних.

Наступною групою об'єктів економічної експертизи є спеціальні об'єкти.

До першої групи спеціальних об'єктів економічної експертизи – документів, пов'язаних з діяльністю підприємства, господарські операції якого стали предметом розслідування чи розгляду судово-слідчих органів, – належать:

- установчі документи (статут, установчий (засновницький) договір, протоколи зборів засновників); дозвільні документи (ліцензії, патенти тощо) та реєстраційні документи (довідки про внесення до єдиного державного реєстру платників податків, пенсійного фонду, митниці тощо);

- розпорядчі документи підприємства – накази та розпорядження керівництва, що пов'язані з управлінням підприємством. Наприклад, наказ про облікову політику, наказ про проведення інвентаризації, про прийняття (звільнення), преміювання працівників тощо; інструктивні матеріали: посадові інструкції, затверджені графіки виконання певного

комплексу робіт, договори про повну матеріальну відповідальність, а також планово-економічна та аналітична документація підприємства. До останніх належать документи, які містять планові показники (бізнес-плани, інвестиційні проекти, програми бюджетування, кошторис витрат) та документи, в яких відображені зміни й коригування планів і програм; документи, в яких передбачено норми матеріальних, трудових та інших витрат підприємства тощо.

Дослідження вищезазначених документів є обов'язковим для експерта-бухгалтера при встановленні можливості здійснення підприємством тих видів діяльності, які передбачені статутом; фактів порушення внутрішніх нормативних документів підприємства, необґрунтованого витрачання грошових коштів та інших ресурсів, нецільового використання фінансування, одержаного з бюджету.

До другої групи спеціальних об'єктів економічної експертизи, відносять документи, що пов'язані з процесом розслідування або судового розгляду справи.

До документів, що складаються слідчим (судом) у процесі розслідування чи розгляду справи належать:

- постанова (ухвала) про призначення економічної експертизи, з якої експерт-бухгалтер дізнається про обставини справи та поставлені перед ним питання слідчим або судом (детальніше див. тему 5);

- протоколи допитів обвинувачених і свідків, які є додатковим матеріалом для характеристики досліджуваних господарських операцій, що містять інформацію про час, місце та обсяг здійснених господарських операцій, обставини, які підтверджуються чи піддаються сумніву, порядок заповнення реквізитів документів, етапи їх проходження та обробки в бухгалтерії, порядок їх виконання тощо;

- показання свідків. Вони досліджуються експертом-бухгалтером, якщо дані, що містяться в них, потребують для своєї інтерпретації спеціальних знань експерта-бухгалтера. Висновок експерта-бухгалтера має умовний характер, якщо ґрунтується на показаннях свідків, оскільки погляди експерта-бухгалтера базуються на дослідженні даних, за достовірність яких він не відповідає. У зв'язку з цим показання свідків мають бути обов'язково перевірені експертом-бухгалтером і підтверджені відповідними документами справи, які належать до загальних об'єктів економічної експертизи. Наприклад, свідчення матеріально відповідальної особи про розмір недостачі товарно-виробничих запасів на складі повинен знайти підтвердження в інвентаризаційному описі та порівняльній відомості.

Висновок експерта-бухгалтера буде правильним і обґрунтованим лише за умови визнання достовірними наданих експерту даних. Останнє можуть підтвердити тільки слідчий або суд;

- протоколи обшуку. Протокол обшуку має значення для встановлення експертом-бухгалтером місця вилучення документів, що важливо для визначення правильної позиції серед двох суб'єктів, між якими виникла суперечка.

- протоколи вилучення. Протокол вилучення дозволяє дати правильний і вичерпний висновок за фактами та обставинами, що досліджуються шляхом проведення зустрічної перевірки. Повністю з'ясувати фактичні обставини операції, проведеної двома різними підприємствами, експерт-бухгалтер може лише якщо він знає, звідки надійшов до справи кожен документ або примірник документу, наданий йому для дослідження;

- протоколи судового засідання. Протокол судового засідання експерт-бухгалтер вивчає, якщо на експертизу надійшла справа, повернена на дорозслідування судом другої інстанції;

- клопотання обвинувачених і свідків про залучення до справи додаткових документів або перевірку окремих фактів тощо. Якщо клопотання обвинувачених про необхідність додаткових перевірок пов'язані з судово-бухгалтерською експертизою, то експерт-бухгалтер повинен врахувати його при дослідженні матеріалів справи й складанні висновку. Це допоможе експерту-бухгалтеру встановити повноту дослідження наданих матеріалів справи та об'єктивність його висновків.

До документів, які відображають результати роботи фахівців інших спеціальностей, залучених до процесу розслідування належать:

- акти ревізії. Акти ревізій для слідчого (суду) складаються ревізором в результаті проведеної перевірки. Експерту-бухгалтеру можуть бути надані акти планових ревізій, лише частина інформації яких – щодо виявлених порушень – пов'язана зі справою, що розслідується, або ж акти ревізій, проведених за призначенням слідчого або суду після порушення справи. Як правило, акти цього виду містять дані, необхідні для дослідження експерта-бухгалтера. У зв'язку з цим експерт-бухгалтер повинен досліджувати матеріали проведеної ревізії передусім з точки зору значущості викладених фактів для економічної експертизи, щоб з об'єктивністю та повнотою відповісти на поставлені питання слідства;

- висновки експертів інших галузей знань, які мають спільний з судово-бухгалтерською експертизою предмет дослідження, також можуть міститися в матеріалах справи, наданої експерту-бухгалтеру для дослідження. Наприклад, в справі може бути наданий висновок експерта-технолога про фактичний склад і стан сировини, матеріалів, готової продукції і товарів, операції з якими досліджуються експертом-бухгалтером за документами наданими у справі. Висновок експерта-технолога про кількість витраченої сировини, наприклад, допомагає експерту-бухгалтеру встановити розмір її перевитрачання, недостачі та розмір завданого ним матеріального збитку;

- довідки спеціалістів, допомогою яких користувався слідчий або суд, для з'ясування з окремих питань справи;

- висновки попередніх судово-бухгалтерських експертиз, які надаються експерту, що проводить додаткову або повторну судово-бухгалтерську експертизу.

Зазвичай до них додаються матеріали, пов'язані з предметом економічної експертизи, які долучені до справи після проведення попередньої експертизи.

Перелік документів, що надаються на дослідження експерту-бухгалтеру, відповідно до вимог ст. 196 КПК України, зазначається в постанові про призначення економічної експертизи. Матеріали кримінальної або цивільної справи, що передаються на дослідження експерту-бухгалтеру повинні бути підшиті, пронумеровані та надані слідчим у такому вигляді, в якому вони зберігаються в процесі слідства та судового розгляду. Кожен том справи обов'язково повинен мати номер і містити інформацію про номер кримінальної або цивільної справи, прізвище, ім'я, по-батькові особи, за обвинуваченням якої порушена справа та опис документів, що містяться у справі із зазначенням номерів кожного аркушу. Це є досить важливим, оскільки експерт при складанні висновку має обов'язково обґрунтовувати свою думку, посилаючись на конкретні томи та аркуші справи.

Наявність при розгляді в справі декількох примірників одного документу, в деяких випадках, сприяє більш ефективному дослідженню експерта-бухгалтера. Всі примірники, створені за допомогою копіювального паперу, слід розглядати як самостійні документи, даними яких експерт-бухгалтер має право обґрунтовувати свій висновок.

В окремих випадках експерту-бухгалтеру може бути надана копія документу, яка приймається експертом-бухгалтером для дослідження за наступних умов:

- із матеріалів справи повинно бути зрозуміло, звідки фотокопія надійшла в справу, тобто, у справі повинна бути постанова слідчого (суду) про залучення до справи копії документу із зазначенням того, коли і з яких джерел вона надійшла;

- копія документу повинна бути доброякісною, тобто, всі реквізити документу й текст повинні бути достатньо зрозумілими й легко читатися;

- копія повинна супроводжуватися висновком експерта-криміналіста про те, що вона виготовлена копіюванням одного документу, а не окремих фрагментів декількох;

- якщо в процесі дослідження експерт-бухгалтер працював з копією документа, він повинен вказати це у висновку;

- копія повинна бути засвідчена печаткою органів слідства (суду), які залучили її до справи.

При дотриманні перерахованих умов експерт-бухгалтер має право дати висновок про операцію, оформлену документом, копію якого він досліджує. Тобто, копія за дотримання усіх вимог прирівнюється до оригіналу документу.

Якщо бухгалтерський облік ведеться із використанням комп'ютерної техніки, то експертові надаються роздруківки документів, складених підприємством у електронному вигляді або ж їх електронний варіант. Якщо до справи долучаються показання свідків або протоколи допитів, то вони повинні бути обов'язково оформлені протоколом слідчого. Експерт-бухгалтер може приймати до уваги висновки експертів інших спеціальностей, але також лише після їх попередньої перевірки слідчим.

Слід зазначити, що експерт-бухгалтер несе відповідальність за збереження наданих йому для дослідження матеріалів справи. При цьому експерт не має права знищувати документи та надавати документи стороннім особам, що не пов'язані з процесом розслідування чи судового розгляду справи.

У процесі вивчення експертом-бухгалтером наданих йому матеріалів справи встановлюється їх достатність, допустимість і відносність. Тобто чи містять матеріали надані для дослідження всю необхідну інформацію для надання експертом висновку, чи належать вони до предмету економічної експертизи та чи були вони залучені до справи у встановленому процесуальному порядку.

2. Завдання, функції та принципи економічної експертизи.

Основним призначенням економічної експертизи є встановлення фактичних обставин господарської діяльності юридичної особи, які мають значення для розв'язання справи, що знаходиться на досудовому розслідуванні чи розгляді справи в суді.

Економічна експертиза дає змогу відповісти на такі запитання:

- чи підтверджується документально зазначена в акті інвентаризації недостача (лишки) товарно-виробничих запасів на певному підприємстві за конкретний період;
- в якому періоді утворилася недостача та яка особа була відповідальна за збереження товарно-виробничих запасів в тому періоді;
- розмір матеріального збитку, заподіяного недостачею;
- чи підтверджені документально висновки ревізії в частині завищення обсягу і вартості виконаних робіт;
- чи підтверджується документально зазначене в акті заниження прибутку за певний період, а якщо підтверджується, то чи правильно обчислена додаткова сума податків;
- чи підтверджується документально зазначений у позовній заяві розмір заподіяної шкоди у зв'язку з невиконанням відповідачем умов договору;
- які порушення вимог нормативних актів, що регламентують ведення бухгалтерського обліку та контролю, сприяли нанесенню матеріальної шкоди;
- чи обґрунтовано виплачено заробітну плату за певну роботу, і якщо необґрунтовано, то в якій сумі;
- чи не завищено в документах фактичну наявність товару над її максимально можливим залишком на певну дату.

Економічна експертиза як один із засобів доказування виконує наступні функції:

- інформаційна (доказова) функція полягає в тому, що висновок, складений експертом-бухгалтером на підставі дослідження матеріалів справи, може бути підставою для прийняття судом певного рішення щодо обставин справи, яка знаходиться на розслідуванні чи судовому розгляді. Тобто, оцінивши висновок експерта-бухгалтера, суд може прийняти його в якості доказу за справою. При цьому висновок повинен бути достовірним, об'єктивним та обґрунтованим, що встановлюється слідчим (судом);
- гносеологічна (пізнавальна) функція – полягає в тому, що експерт-бухгалтер, шляхом дослідження наданих йому матеріалів справи в процесі проведення економічної експертизи встановлює обставини, що мають значення для правильного її розв'язання;

- кримінологічна функція – полягає в тому, що економічна експертиза є одним із засобів встановлення причин вчинення злочинів.

Встановлення фактичних обставин справи й всієї сукупності причин і умов, які сприяли здійсненню злочину, належать до компетенції органів, які несуть відповідальність за розгляд чи розслідування кримінальної або цивільної справи, або господарського спору. Однак, якщо причини та умови, що сприяли виникненню злочину, можна встановити лише за допомогою спеціальних знань, правоохоронні органи не можуть обійтися без проведення експертизи. Вона допомагає встановити фактичні обставини справи та причини здійснення злочину, із використанням спеціальних знань, а тому й передбачена кримінально-процесуальним законодавством як один із засобів доказування.

Економічна експертиза, звичайно, не в змозі з'ясувати всі причини, що сприяли вчиненню злочину. Її основним завданням є виявлення обставин і дослідження явищ, які є предметом економічної експертизи та можуть бути встановлені на основі спеціальних знань експерта-бухгалтера. Експерт, у результаті проведеного дослідження матеріалів наданої справи, може встановити обставини та причини явища, що стало причиною порушення справи. Це забезпечує з'ясування правоохоронними органами усіх обставин справи. Якщо суд, в свою чергу, прийняв цей висновок експерта-бухгалтера як джерело доказів за справою, та кваліфікував певне явище як злочинне, то, можна сказати, що експерт-бухгалтер встановив обставини та причини здійсненого злочину.

Розглянемо принципи, на яких ґрунтується проведення економічної експертизи, та безпосередньо робота експерта-бухгалтера.

Законом України «Про судову експертизу» визначено, що судово-експертна діяльність здійснюється на принципах законності, незалежності, об'єктивності та повноти дослідження.

Принцип законності полягає в дотриманні експертом-бухгалтером і органами суду в своїй діяльності законодавства України.

Принцип незалежності судового експерта полягає в тому, що при наданні висновку за результатами дослідження, експерт не може знаходитися в будь-якій залежності від органу або особи, що призначила експертизу, сторін та інших осіб, які зацікавлені в результатах справи. Експерт надає висновок на підставі результатів проведених досліджень відповідно до законодавства та своїх спеціальних знань. Незалежність судового експерта забезпечується:

- процесуальним порядком призначення експертизи;
- юридичною відповідальністю експерта-бухгалтера (зокрема кримінальною) за подання завідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків;
- заборонаю втручатися будь-кому в проведення економічної експертизи під загрозою передбаченої законом відповідальності.

Принцип повноти полягає у виявленні та вивченні за документами всіх фактів, що мають значення для експертизи. Дотримання цього принципу дозволяє на підставі всіх виявлених фактів з'ясувати причини незадовільного стану об'єкта, що досліджується.

Принцип об'єктивності передбачає, що експерт повинен дати об'єктивну оцінку досліджуваному об'єкту з документальним обґрунтуванням фактів, обов'язковим виявленням причин і зв'язків між ними.

3. Класифікація економічних експертиз.

Залежно від часу призначення економічної експертизи, кількості осіб, які проводять експертне дослідження, розрізняють різні її види. Ознаками, за якими класифікують економічні експертизи є наступними.

Залежно від етапу вирішення питання економічні експертизи можуть бути:

- досудовими, які призначаються органами слідства при зборі доказів за справою в досудовому порядку, тобто на стадії проведення попереднього (досудового) розслідування справи;

- судовими, що призначаються судом під час судового розгляду справи, якщо існує необхідність у спеціальних знаннях експерта-бухгалтера.

Залежно від кількості експертів, залучених для проведення експертизи, економічні експертизи можуть бути:

- індивідуальні – експертизи при яких, дослідження проводиться одним експертом;

- комісійні – якщо в дослідженні приймають участь декілька експертів, які є фахівцями в одній галузі знань. Комісію експертів, як правило, призначає керівник експертної установи для швидкого проведення дослідження великої кількості об'єктів. Крім того, економічна експертиза може бути частиною комплексної експертизи, коли дослідження проводяться за участю декількох експертів, які є фахівцями у різних галузях знань. Комплексна експертиза призначається не стільки при необхідності дослідження одного об'єкта, скільки для вирішення питання, дати відповідь на яке можливо, використовуючи лише різні, суміжні сфери знань і проводячи спільні дослідження.

За повнотою дослідження економічна експертиза поділяється на:

- основну – експертиза, яка повністю розв'язує поставлені перед нею слідчим (судом) питання за справою, яка розслідується або знаходиться на розгляді в суді;

- додаткову – експертиза, яка призначається для з'ясування неточностей, виявлених при оцінці результатів первинної експертизи.

Додаткова експертиза призначається після розгляду судом висновку первинної експертизи, коли з'ясовується, що усунути неповноту або неясність висновку шляхом допиту експерта неможливо. Висновок визнається неповним, коли експерт дослідив не всі надані йому об'єкти або не дав вичерпних відповідей на поставлені перед ним питання. Незрозумілим вважається висновок, який нечітко викладений або має невизначений, неконкретний характер.

Отже, додаткова економічна експертиза проводиться у випадках, якщо висновок експерта, який слідчий (суд) оцінює з точки зору всебічності, повноти та об'єктивності експертного дослідження, є не досить зрозумілим і повним. Додатковою також вважають експертизу, коли слідчий (суд) ставить перед експертом-бухгалтером нові питання, або обвинувачений дає пояснення, що мають суттєве значення для справи. Наприклад, після ознайомлення з висновком експерта-бухгалтера обвинувачений надав слідчому документи, не досліджені експертом-бухгалтером. У зв'язку з цим слідчий поставив перед експертом додаткове питання про те, які зміни у висновок вносить експерт у зв'язку з наданими документами, тобто, призначив додаткову експертизу.

Порядок проведення додаткової економічної експертизи та складання висновку такий, як і при проведенні основної експертизи.

Проведення додаткової експертизи, як правило доручається експерту, що надав основний висновок, хоча можливе також призначення іншого експерта.

Якщо виникає необхідність провести дослідження нових об'єктів або щодо інших обставин справи, слідчий (суд) призначає нову експертизу, яка не є додатковою.

За послідовністю проведення економічна експертиза може бути:

- первинна – це експертиза, при проведенні якої об'єкт досліджується вперше;
- повторна – призначається з ініціативи суду або за клопотанням учасників процесу, якщо є сумніви у правильності висновку експерта й вони пов'язані з його недостатньою обґрунтованістю або з тим, що висновок суперечить іншим матеріалам справи. Повторно призначається експертиза за наявності істотного порушення експертом процесуальних норм, які регламентують порядок призначення та проведення експертизи. Істотними можуть визнаватися, наприклад, порушення, які призвели до обмеження прав обвинуваченого чи інших осіб, учасників справи.

Отже, повторна економічна експертиза проводиться якщо:

- початковий висновок експерта-бухгалтера суперечить матеріалам справи;
- надано нові документи;
- початковий висновок складений особою, кваліфікація або ділові якості якої слідчий (суд) ставить під сумнів;
- експерт-бухгалтер порушив процесуальні права або вийшов за межі своєї компетенції;
- у справі є два або декілька висновків експертів, що суперечать один одному в цілому або в окремих частинах, причому суперечності носять принциповий характер і слідчий без спеціаліста не може визначити, який з них правильний. Повторна економічна експертиза призначається також у випадку, коли розбіжності у висновках різних експертів викликані різницею в методиках їх дослідження.

Проведення повторної експертизи доручається тільки новому експерту. Для її проведення призначається експерт, кваліфікація якого вище кваліфікації експертів-бухгалтерів, що раніше брали участь у справі. Обсяг матеріалів, необхідних для проведення повторної експертизи, може визначатися за допомогою нового експерта.

4. Етапи проведення економічної експертизи.

Економічна експертиза є процесом дослідження з метою встановлення фактичних обставин справи для її правильного вирішення судом і правоохоронними органами. І як будь-який процес вона складається з певних етапів: підготовчого, організаційно-методичного, дослідного, узагальнення і оцінки результатів експертизи.

У випадку визнання необхідності застосування спеціальних знань для встановлення обставин справи та необхідності проведення економічної експертизи слідчий або суд приймають рішення про її призначення.

На підготовчому етапі, виходячи з характеру питань, які необхідно з'ясувати правоохоронним органам, здійснюються наступні процедури:

- підбір експерта-бухгалтера для проведення дослідження. Підбір експерта-бухгалтера для проведення економічної експертизи здійснюється виходячи зі змісту питань, які виносяться на вирішення експертизи. Експерт-бухгалтер обирається відповідно до його професійних якостей, кваліфікації, компетентності з питань, які потребують його вирішення;
- визначення кола питань, що потребують дослідження експерта-бухгалтера;
- винесення постанови про призначення експертизи. Якщо слідчий прийшов до висновку про необхідність проведення економічної експертизи, він складає про це постанову. В деяких випадках експерт-бухгалтер може допомогти слідчому скласти постанову про призначення економічної експертизи, визначити коло питань, які мають бути досліджені в процесі її проведення. Слід мати на увазі, що прийняття рішення слідчим про проведення експертизи і її призначення не здійснюються одночасно. Після прийняття рішення про проведення економічної експертизи слідчий детально вивчає з точки зору достатності та повноти всі матеріали справи й збирає для експертизи додаткові дані, без яких її проведення є неможливим. Надання додаткових матеріалів може здійснюватися і після призначення експертизи, якщо про це було заявлено клопотанням експерта-бухгалтера;
- направлення експерту-бухгалтеру постанови (ухвали) про призначення економічної експертизи, ознайомлення експерта-бухгалтера з нею, вивчення експертом змісту поставлених перед ним питань слідчим або судом;
- прийняття або неприйняття експертом-бухгалтером питань правоохоронних органів для проведення економічної експертизи. При цьому експерт-бухгалтер з'ясовує чи достатньо його знань для розв'язання поставлених слідчим або судом питань, чи є необхідність у залученні до проведення економічної експертизи експертів інших спеціальностей. За надання згоди на проведення дослідження за конкретною справою

експерт-бухгалтер вирішує також питання щодо місця проведення експертизи, зокрема, необхідності відрядження тощо;

- вивчивши питання, поставлені слідчим або судом, експерт-бухгалтер здійснює підбір нормативно-правових актів з досліджуваних питань, які необхідні для дослідження матеріалів справи та надання відповідей на поставлені питання.

Організаційно-методичний етап включає наступні процедури:

- вивчення змісту й повноти представлених на експертизу матеріалів. Це необхідно для з'ясування експертом можливості надання ним відповідей на підставі наданих матеріалів. При цьому експерт-бухгалтер ознайомлюється зі змістом справи, що розслідується. Він вивчає: документи, складені слідчим або судом в процесі розслідування, акт ревізії, податкової чи аудиторської перевірки, які передували проведенню експертизи, матеріали інвентаризації, акти, первинні документи, реєстри бухгалтерського обліку, пояснення матеріально відповідальних осіб, про причини утворення недостач або лишків товарно-виробничих запасів та інші документи справи. Якщо експерту-бухгалтеру для дослідження не достатньо наданих матеріалів, він подає слідчому клопотання про надання йому додаткових матеріалів;

- розробка методики проведення експертизи. Експерт-бухгалтер визначає способи та прийоми дослідження наданих судом або правоохоронними органами матеріалів, а також порядок застосування обраних способів, що відповідає завданням експертного дослідження;

- складання плану-графіку проведення економічної експертизи, розробка якого є необхідною для правильної організації процесу експертного дослідження, якісного та своєчасного проведення експертизи. Розробка плану-графіку залежить від обсягу робіт і матеріалів, наданих для дослідження, та кількості експертів-бухгалтерів, яким доручено проведення економічної експертизи (детальніше див. тему 5). В процесі експертного дослідження до плану-графіку можуть вноситися зміни, які зумовлюються обставинами справи.

Дослідний етап економічної експертизи передбачає виконання експертом-бухгалтером конкретних дослідницьких процедур. На цьому етапі на основі наданих слідчим або судом матеріалів за допомогою обраних методів, способів і прийомів проводиться експертне дослідження для вирішення питань, поставлених перед експертом-бухгалтером судом або слідчим.

Етап узагальнення та оцінки результатів економічної експертизи складається з:

- узагальнення результатів економічної експертизи, що передбачає групування недоліків і відхилень, які виявлено в процесі дослідження за економічною однорідністю та хронологічною послідовністю, систематизацію таким чином результатів дослідження і складання експертного висновку;

- передача висновку експерта органу або особі, які призначили експертизу, та наступна оцінка цього документу слідчим або судом. Крім того, на даному етапі може проводитися допит експерта слідчим або в суді, якщо в результаті оцінки висновку виникла необхідність його уточнення або пояснення.

Дотримання наведеної послідовності проведення експертизи є обов'язковою. Це обумовлено вимогами судового процесу та лише за таких умов висновок експерта може бути прийнято як джерело доказів або доказ слідчим або судом.

ТЕМА 3. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

План лекції

1. *Методика економічної експертизи та її особливості.*
2. *Використання загальнонаукових методів в економічній експертизі.*
3. *Спеціальні методи дослідження та їх використання експертом-бухгалтером.*

1. Методика економічної експертизи та її особливості.

Після отримання постанови слідчого або ухвали суду про призначення економічної експертизи та вивчення змісту поставлених на її розв'язання питань, експертом-бухгалтером визначається порядок проведення дослідження. Для цього експерт перш за все повинен уважно вивчити матеріали справи з метою визначення сторін, які беруть в ній участь (наприклад, у цивільних справах – позивача та відповідача), вимог, що ними висуваються та документів, які необхідні йому для проведення дослідження та надання відповідей на поставлені слідчим або судом питання.

Сутність справи у результаті такого вивчення експерту доцільно зобразити за допомогою схеми. У такому вигляді найкраще відображаються існуючі зв'язки між сторонами та причину спору.

Для відповіді на поставлені перед ним питання, експерт повинен, насамперед, визначити порядок здійснення господарських операцій, які стали об'єктом розслідування правоохоронних органів або судового розгляду. Тобто, експерту необхідно схематично зобразити послідовність дій виконавців операції, її документальне оформлення та відображення в бухгалтерському обліку відповідно до вимог законодавства. Крім того, експерту необхідно з'ясувати фактичні обставини здійсненої операції. Це він також може відобразити в схемі.

За допомогою порівняння даних двох схем експерт-бухгалтер оцінює достатність матеріалів справи для відповіді на поставлені перед ним питання. Це допоможе йому раціонально використовувати час, оскільки за виявлення недостатності документів експерт клопотатиме до слідчого або суду про надання необхідних об'єктів дослідження. До надання додаткових документів експерт-бухгалтер вивчатиме наявні у справі матеріали, і, керуючись схемою щодо сутності справи та здійсненої господарської операції, зможе визначити порядок дослідження. Побудова експертом-бухгалтером схем дослідження дозволить також забезпечити вибір правильної та ефективної методики дослідження матеріалів справи.

У загальному розумінні методика – це сукупність взаємопов'язаних методів (способів і прийомів) виконання певного завдання. Тобто, під методикою економічної експертизи розуміють сукупність конкретних способів і прийомів вирішення завдань, поставлених перед експертом-бухгалтером слідчим або судом.

Таким чином, сукупність тих способів, прийомів або підходів, які експерту-бухгалтеру необхідно застосувати в процесі дослідження в кожному окремому випадку залежно від обставин справи, і характеризує собою методичну сторону роботи експерта взагалі.

Визначити заздалегідь конкретні способи або прийоми, які буде використовувати експерт-бухгалтер у процесі дослідження неможливо, оскільки не можна передбачити в якій справі та в який момент може бути призначена експертиза.

Навіть якщо експерт-бухгалтер запрошується в справах одного виду (наприклад, у справах, які пов'язані з неправильністю відображення результатів інвентаризації в обліку), то у кожній справі питання до експерта-бухгалтера будуть мати свої особливості, які визначаються обставинами справи. Отже, саме питання, поставлені слідчим або судом на вирішення експерта-бухгалтера, визначають методику економічної експертизи. Крім того, суттєвий вплив на методику дослідження експерта-бухгалтера чинять надані експерту

матеріали справи, за якою призначена економічна експертиза, та процесуальні межі дій експерта-бухгалтера.

Сукупність методів, які обираються експертом-бухгалтером для проведення експертного дослідження, повинна забезпечувати об'єктивність та повноту дослідження всіх фактів господарської діяльності, що стала предметом розслідування правоохоронних органів. Тобто, експерт-бухгалтер повинен застосовувати такі способи дослідження, які б забезпечили дослідження всіх наявних матеріалів справи, які мають відношення до предмета економічної експертизи, виявлення невідповідності даних документів фактично здійсненим господарським операціям та їх відображення в бухгалтерському обліку та звітності, встановлення причинно-наслідкових зв'язків тощо.

Метод економічної експертизи, у свою чергу, характеризує способи, підходи та прийоми вивчення і пізнання предмету економічної експертизи.

Виходячи з цього, методом економічної експертизи є сукупність способів і прийомів, які використовуються експертом-бухгалтером при дослідженні об'єктів економічної експертизи: первинних і зведених документів, реєстрів бухгалтерського обліку, звітності та інших матеріалів кримінальної чи цивільної справи, наданої експерту-бухгалтеру для дослідження.

Методи та прийоми, які використовуються експертом-бухгалтером, можна поділити на два самостійних, але пов'язаних між собою розділи, що об'єднують методи загальної та часткової методик економічної експертизи.

Загальна методика представляє систему методів досліджень, що застосовується при вивченні різних об'єктів. Методи загальної методики однакові і для ревізії, і для аудита, і для експертизи, й використовуються експертом незалежно від характеру злочину, що розслідується, галузі економіки та специфіки роботи підприємства. Обставини зловживань можуть бути типовими незалежно від місця їх здійснення, саме для дослідження за такими справами й можуть використовуватися прийоми загальної методики. Так, наприклад, недостачі грошових коштів, товарів, матеріалів або готової продукції тощо незалежно від того, на яких підприємствах вони були виявлені повинні однаково відображатися в обліку. Відповідно, встановлення правильності цього здійснюються однаковими методами. Тому доцільним і ефективним є застосування експертом прийомів загальної методики в таких ситуаціях.

Однак оскільки порушення й злочини можуть мати свої особливості, вчиняються на підприємствах різних галузей економіки. Вони мають свою систему обліку та документування, що і визначає специфіку кожного правопорушення. Наприклад, крадіжки на торгівельних підприємствах та на підприємствах сільського господарства здійснюються різними способами, причому цінності, що викрадаються, також різні. Тому, при проведенні експертизи, поряд із загальними використовуються й часткові прийоми, які враховують особливості здійсненого правопорушення, місце його здійснення, способи документування і обліку господарських операцій на конкретному підприємстві. Сукупність часткових прийомів, які використовуються експертом-бухгалтером при дослідженні матеріалів конкретної справи, визначає зміст часткової методики економічної експертизи. Способи та прийоми часткової методики деталізують загальну щодо конкретного об'єкта дослідження. У поєднанні загальна та часткова методики експертного дослідження є певними методичними порадами експерту-бухгалтеру щодо проведення дослідження матеріалів конкретної справи.

Характерними особливостями методики економічної експертизи є:

- експерт-бухгалтер при проведенні експертного дослідження обмежений використанням способів документального контролю. Експерт-бухгалтер не вправі використовувати способи фактичного контролю, у зв'язку з тим, що для дослідження і складання висновку він має право досліджувати лише документальні дані та використовувати лише результати роботи ревізора, який при проведенні перевірки застосовував способи фактичного контролю;

- експерт-бухгалтер в процесі дослідження має право проводити зустрічну перевірку тільки після надання йому відповідних документів. Оскільки самостійне звернення до підприємств – учасників судового процесу – з вимогою надати необхідні документи для зустрічної перевірки виходить за межі його компетенції. Експерт може лише звернутися з клопотанням до слідчого або суду про проведення зустрічної перевірки і використовувати в ході проведення експертного дослідження лише її результати, у разі їх надання експерту-бухгалтеру.

2. Використання загальнонаукових методів в економічній експертизі.

Загальнонауковими є методи, які використовуються в дослідженнях різних наук. До них належать:

- аналіз – метод дослідження, при якому предмет вивчається за допомогою уявного чи практичного його поділу на складові елементи. За допомогою аналізу можна дослідити або встановити окремі факти господарської діяльності господарюючого суб'єкта, проникнути в глибину досліджуваного явища чи процесу.

- синтез – це метод вивчення об'єкта в його цілісності, єдності та взаємному зв'язку його частин. Цей метод дозволяє узагальнити виявлені факти, відокремити типові від випадкових, основні від другорядних і зробити остаточні висновки, тобто пізнати предмет дослідження як єдине ціле (наприклад, визначення загальної суми збитку, завданого особою, за умови, що виявлено недостачу різних видів товарно-виробничих запасів, за збереження яких вона відповідальна, за умови, що ця матеріально відповідальна особа взяла вину за їх недостачу на себе);

- аналогія – метод наукового дослідження, при якому пізнання об'єкта досягається на основі його схожості з іншими об'єктами. Метод аналогії складає основу моделювання, яке використовується в економічній експертизі;

- моделювання – це метод дослідження будь-яких явищ, процесів чи систем об'єктів шляхом побудови та дослідження їх моделей.

Метод моделювання застосовується в економічній експертизі у випадках втрати або знищення частини документів. Відновлення втрачених документів забезпечується шляхом побудови моделі, при цьому встановлюються не самі документи (оскільки це не входить до компетенції експерта-бухгалтера), а показники відображених у них господарських операцій.

- індукція – це метод дослідження, що ґрунтується на дослідженні, яке проводиться від часткових фактів до загальних. В результаті цього будується певна гіпотеза щодо фактичних обставин справи. За допомогою індукції загальний висновок про об'єкт робиться на основі вивчення частини його елементів, наприклад, загальна сума завданого підприємству збитку визначається у розрізі кожного інвентаризаційного періоду окремо;

- дедукція – метод дослідження, за допомогою якого стан об'єкту досліджується в цілому, а потім в розрізі його складових елементів;

- абстрагування – метод пізнання, який ґрунтується на уявному виділенні суттєвих властивостей і зв'язків предмета та відхиленні інших, не суттєвих його властивостей і зв'язків. Використання цього методу дозволяє переходити від дослідження конкретних об'єктів до загальних понять і законів розвитку (наприклад, контрольна перевірка окремих найменувань матеріальних цінностей дозволяє зробити загальний висновок про результати проведеної інвентаризації);

- конкретизація – це метод всебічного дослідження об'єктів, за допомогою якого стан об'єктів досліджується у зв'язку з конкретними умовами його існування;

- формалізація – це метод подання змістовної теорії як числення. Формалізація полягає у заміні всіх змістовних термінів символами, а всіх змістовних тверджень – відповідними їм послідовностями символів або формул. Застосування цього методу відбувається у процесі формування висновку експерта у поєднанні з методом узагальнення – це логічний процес переходу від одиничного до загального, від менш загального до більш

загального знання, об'єднання загальних властивостей однорідних предметів. На певному етапі експерт-бухгалтер здійснює узагальнення інформації, отриманої в результаті дослідження, та викладення висновків у поєднанні текстової форми та рисунків, таблиць з метою полегшення розуміння та сприйняття його висновку слідчим і судом;

- опис – це метод дослідження, до застосування якого вдаються, коли причинні основи явищ, які не є предметом аналізу та пізнання, обмежуються визначенням властивостей та ознак об'єктів з метою більш повного уявлення про них. Цей прийом використовується експертом-бухгалтером тоді, коли необхідно здійснити опис наданих на експертне дослідження матеріалів справи або ж у процесі фіксування обставин справи, в процесі розслідування якої призначено експертизу;

- порівняння – це метод співставлення об'єктів дослідження з метою виявлення подібних або відмінних рис між ними (або того й іншого разом). Саме цей метод лежить в основі дій експерта після вивчення ним обставин справи на етапі формування висновку щодо законності та доцільності операцій, дій відповідальних осіб.

- гіпотеза – метод пізнавальної діяльності, побудови вірогідного, проблематичного знання, коли формулюється одна з можливих відповідей на питання, що виникло в процесі дослідження; один з можливих варіантів розв'язання проблеми.

Дослідження експертом-бухгалтером матеріалів справи з метою надання відповідей на поставлені слідчим чи судом питання ґрунтується на побудові гіпотез. Експерт-бухгалтер висуває певне припущення щодо конкретного факту виявленого порушення, – будує гіпотезу, з врахуванням його досвіду та кваліфікації. Далі, шляхом вивчення наданих документів, експерт-бухгалтер перевіряє гіпотезу та доводить своє припущення або ж спростовує його та будує нову гіпотезу. Експерт може висунути одночасно декілька гіпотез і працювати над визначенням однієї правильної з них.

Експерт-бухгалтер також може брати участь в експерименті, який проводиться слідчим або за призначенням суду, за умови якщо експерт отримав дозвіл на участь.

Загальнонаукові методи побудовані на загальних законах логістики і є основою використання спеціальних методів дослідження.

3. Спеціальні методи дослідження та їх використання експертом-бухгалтером.

Крім загальнонаукових методів дослідження у економічній експертизі застосовуються і спеціальні методи, які включають розрахунково-аналітичні способи та методи документального контролю.

До розрахунково-аналітичних методів належать:

- методи економічного аналізу – система способів і прийомів, які використовуються в економічній експертизі для розкриття причинно-наслідкових зв'язків, що спричинили виникнення конфліктних ситуацій у господарській діяльності підприємства, які стали об'єктом розслідування правоохоронними органами. До них належать: метод порівняння, визначення абсолютних, відносних і середніх величин, побудова рядів динаміки, індексний метод, прийом групування, прийом балансового узагальнення, графічні прийоми, евристичні прийоми, факторний аналіз тощо. В економічному аналізі також широко застосовуються методи статистики: методи вивчення варіації, диференціації, інтенсивності розвитку, узагальнюючі індекси, регресійні моделі тощо.

- економіко-математичні методи. Використання експертом цієї групи методів, підвищує ефективність економічного аналізу (проведеного експертом) за рахунок розширення досліджуваних факторів, для встановлення щільності та істотності зв'язків між показниками, що досліджуються, визначення ефективності здійснених господарських операцій. До економіко-математичних методів належать:

– стохастичний аналіз – передбачає вивчення масових емпіричних знань шляхом побудови моделей зміни показників за рахунок факторів, які не знаходяться в прямій взаємозалежності та взаємообумовленості;

– метод дисконтування – процес перерахунку майбутньої вартості капіталу, грошових потоків або чистого доходу в теперішню;

– дисперсійний аналіз – статистичний метод аналізу результатів спостережень, який залежить від різних одночасно діючих факторів вибору найважливіших з них та оцінки їх впливу;

– методи математичного програмування – використовуються для оцінки ступеня досягнення потенціалу, визначення “вузьких місць” тощо;

– кореляційно-регресійний аналіз – використовується для визначення тісноти зв’язку між показниками, які не пов’язані між собою функціонально;

– матричні методи аналізу – це сукупність балансових моделей (система рівнянь, яка характеризує наявність ресурсів в натуральному чи грошовому вираженні та напрямки їх використання) та методів лінійно-векторно-матричної алгебри.

Розрахунково-аналітичні методи, що використовуються у дослідженні експерт-бухгалтера, належать до спеціальних у зв’язку з необхідністю проведення певних розрахунків (іноді навіть складних) для надання відповіді на поставлені перед експертом-бухгалтером питання.

Оскільки економічна експертиза це дослідження, що проводиться з метою з’ясування фактичних обставин справи та виявлення відхилень від встановлених параметрів, невід’ємною складовою її методики є використання способів документального контролю.

Вони використовуються в економічній експертизі для дослідження господарських операцій, які стали об’єктами розслідування правоохоронних органів; визначення за даними первинних документів матеріально відповідальних осіб, які завдали збитків.

Документальний контроль полягає у вивченні бухгалтерських документів, записів в облікових регістрах, показників звітів, статистичних і оперативних матеріалів. Він проводиться шляхом огляду документів, вивчення їх сутності та змісту, відображених в них операцій.

До способів документального контролю, які може використовувати експерт-бухгалтер у процесі свого дослідження належать:

- формальна перевірка – спосіб, який використовується для визначення правильності та повноти оформлення та заповнення необхідних реквізитів документу, встановлення відповідності підписів осіб, які склали документ. Цей спосіб дозволяє переконатися, що для оформлення даної господарської операції використано бланк необхідної форми. Форма будь-якого документу повинна містити всі необхідні показники – реквізити, які характеризують кількісні та якісні особливості даної операції, їх наявність дозволяє дослідити господарські операції та здійснювати контроль їх законності. При проведенні формальної перевірки порівнюється не зміст операцій, а зовнішній вигляд окремих документів;

- нормативно-правова перевірка – це спосіб дослідження, за допомогою якого встановлюється законність здійснених і відображених в документах операцій. Експерт-бухгалтер аналізує відповідність змісту документів, якими оформлюються господарські операції, нормативно-правовим актам.

Нормативно-правова перевірка документів використовується в економічній експертизі в тих випадках, коли під сумнів ставиться законність здійсненої операції, наприклад, доцільність витрачання матеріальних цінностей тощо. Так, перевіряючи правильність і законність списання матеріальних цінностей в межах норм природного убутку, експерт-бухгалтер досліджує правильність застосування цих норм для визначення вартості запасів, які підлягають списанню;

- арифметична перевірка – спосіб дослідження, за допомогою якого перевіряється правильність розрахунків різних показників, здійснених у процесі

господарської діяльності та наведених в документах. Арифметична перевірка використовується для перевірки правильності нарахованої зарплати, здійснених утримань і відрахувань, підрахунку підсумкових показників в конкретному документі, підрахованих як за горизонтальними рядками, так і за вертикальними графами документів.

- хронологічна перевірка – спосіб, який полягає в тому, що експерт-бухгалтер виявляє недоліки в хронологічній послідовності здійснення господарських операцій чи складання документів, систематизує їх за економічною однорідністю операцій (товарні, касові, розрахункові, тощо). Перевага цього способу полягає в тому, що експерт-бухгалтер перевіряє всі господарські операції послідовно і взаємопов'язано.

- зустрічна перевірка – це спосіб співставлення двох примірників одного й того ж документу, які знаходяться на різних підприємствах або підрозділах одного підприємства. Метою проведення зустрічної перевірки є виявлення фіктивних документів і фактично не здійснених операцій, неоприбуткованих матеріалів та списання їх не за призначенням, привласнення грошових коштів.

Зустрічна перевірка може проводитися в наступних формах:

- проведенням виїзної перевірки: коли суб'єкт проведення перевірки встановлює ідентичність показників різних примірників документів підприємств-контрагентів;
- надсиланням запиту суб'єктам перевірки підприємством-контрагентом щодо надання необхідних документів за місцем проведення перевірки;
- надсиланням завдання уповноваженому територіальному органу на проведення зустрічної перевірки працівниками цього ж органу на підприємстві-контрагенті.

Однак проводити зустрічну перевірку самостійно експерт-бухгалтер не має права – такі дії виходять за межі його компетенції. Тому за необхідності провести звірку документів з аналогічними на інших підприємствах експерт-бухгалтер повинен підготувати клопотання про необхідність проведення зустрічної перевірки та надати його органу або посадовій особі, що призначили судово-бухгалтерську експертизу;

- взаємна перевірка – це спосіб, який дозволяє здійснювати взаємний контроль двох чи декількох документів, пов'язаних між собою єдністю операцій. Різновидом методу взаємної перевірки є зіставлення даних аналітичного обліку з даними синтетичного обліку (наприклад, дані реєстру за рахунком 28 “Товари” звіряються з картками складського обліку за кожним найменуванням товарів).

До способів взаємного контролю можна також віднести:

- співставлення даних документів, які відображають здійснену господарську операцію з даними документів, які відображають здійснення іншої господарської операції, яка обумовлена першою (наприклад, бартерні операції);

- співставлення даних бухгалтерського обліку з даними оперативного обліку;
- співставлення даних облікових реєстрів з даними первинних документів тощо;
- аналітична та логічна перевірка документів експертом-бухгалтером проводиться за необхідності групування виявлених однорідних порушень нормативно-правових актів за видами господарських операцій, що досліджуються, і використання елементів логіки в дослідженні показників, які містяться в первинних документах, які надані для дослідження;

- відновлення кількісно-сумового обліку полягає в тому, що на основі дослідження первинних документів з оприбуткування або витрачання цінностей повністю відновлюється його кількісний облік. Це створює можливість прослідкувати рух оборотних і необоротних активів за кожним їх видом окремо. Цей спосіб може застосовуватися при перевірці діяльності підприємств, наприклад, де кожне оприбуткування або видаток товарно-виробничих запасів оформлюється первинними документами, але кількісний облік не здійснюється.

За допомогою цього способу може бути виявлено, що за відсутності недостачі чи лишків в умовах застосування сумового обліку (коли товарно-виробничі запаси

обліковуються за його вартістю) на підприємстві фактично виявлено недостачу одних конкретних цінностей і лишки інших, які за вартістю взаємно перекривалися.

Застосування експертом-бухгалтером спеціальних методів дозволяє викрити умови та причини, які призвели до правопорушень, розрахувати вплив факторів на певні результати діяльності господарського суб'єкта, що забезпечує повноту експертного дослідження.

Будь-яка діяльність може бути ефективною лише за умови чіткої її організації та правильного вибору методів її здійснення. Діяльність експерта-бухгалтера не є виключенням, а враховуючи його відповідальність, можна зробити висновок, що для економічної експертизи правильна побудова методики її проведення є необхідністю та одним із засобів забезпечення її процесуального характеру.

Розглянувши всі методи та способи, які можуть використовуватися в процесі експертного дослідження слід наголосити на тому, що методика дослідження матеріалів наданої справи повинна відповідати, перш за все вимогам кримінально-процесуального законодавства. Тобто, забезпечувати всебічне, повне та об'єктивне дослідження обставин справи, що знаходиться на розгляді органів суду.

У зв'язку з тим, що неможливо передбачити (розробити) стандартні варіанти застосування певної сукупності методів і прийомів у експертному дослідженні, фахівцям важливо зрозуміти й вивчити загальні підходи до дослідження кожної групи об'єктів економічної експертизи.

ТЕМА 4. ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

План лекції

1. *Підстави призначення економічної експертизи.*
2. *Порядок призначення економічної експертизи.*
3. *Планування роботи експерта-бухгалтера.*

1. Підстави призначення економічної експертизи.

В господарській діяльності, особливо при економічній нестабільності держави, підвищується і кількість проблем, для вирішення яких потрібно проводити експертні дослідження.

Призначення експертизи – це процесуальна дія, що реалізується за визначених підстав і умов. Час і умови призначення судових експертиз визначаються слідчим і судом залежно від сформованих обставин, тактичних розумінь, істотності обставин, які повинні бути встановлені.

Призначення експертизи доцільно, коли для її проведення зібрані всі необхідні матеріали і, судячи зі стану речових доказів, можливо вирішити потрібні для слідчого чи суду питання.

Особливістю судової експертизи є те, що порядок її призначення і виконання, а так само використання отриманих результатів, регламентований відповідними законодавчими актами.

Постанову про призначення судової експертизи може бути винесено тільки по відкритій кримінальній або цивільній справі, що прийняті судом до розгляду. В постанові (ухвалі) про призначення експертизи слід зазначити суть позовних вимог або обставини кримінальної справи, в якій призначено експертизу. Разом з постановою (ухвалою) про призначення експертизи експерту надається об'єкт дослідження. Громіздкі предмети досліджуються за місцезнаходженням. Якщо ці об'єкти знаходяться за місцем проживання громадян, то особа або орган, які призначили експертизу, зобов'язані забезпечити експертові можливість їх огляду. У цивільних справах експертний огляд об'єктів дослідження має проводитись в присутності зацікавлених осіб.

Призначення експертизи не слід відкладати на кінець розслідування, тому що це може призвести до затягування термінів розслідування, втрати можливості виконання експертизи внаслідок псування чи істотних змін речових доказів.

Порядок призначення і проведення експертиз встановлюється відповідними статтями Кримінального процесуального кодексу (КПК), Цивільно-процесуальним кодексом (ЦПК), Кодексом адміністративного судочинства (КАС), Господарським процесуальним кодексом (ГПК) України.

Експертиза призначається у випадках, коли для вирішення певних питань при провадженні в справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання.

Підставою для проведення експертиз в експертних установах є передбачений законом документ про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом). Інші дослідження проводяться за письмовою заявою замовника з обов'язковим зазначенням його реквізитів, а також питань, які підлягають вирішенню.

Слідчий надає в експертну установу чи експерту копію постанови про призначення експертизи, роз'яснює його права і обов'язки, попереджує про кримінальну відповідальність, уточнює чи немає у експерта заяв щодо призначення експертизи. Зазначені процесуальні процедури слідчий оформлює відповідним протоколом.

У постанові (ухвалі) про призначення експертизи вказуються такі дані: місце і дата винесення постанови чи ухвали; посада, звання та прізвище особи, назва суду, який виніс постанову (ухвалу); назва справи та її номер; обставини справи, які стосуються експертизи, підстави призначення експертизи; прізвище експерта або назва установи, експертам якої

доручається проведення експертизи; запитання, поставлені експертові; перелік об'єктів, що підлягають дослідженню, а також матеріалів, направлених експертові для ознайомлення.

Експертизи та інші дослідження в експертних установах проводяться співробітниками, які мають вищу освіту, пройшли відповідну підготовку та атестовані як експерти певної спеціальності. Експертизи та інші дослідження в експертних установах можуть проводитися також позаштатними працівниками цих установ.

За необхідності проведення експертизи слідчий (суддя) складає мотивовану постанову (ухвалу), в якій вказує підстави для проведення експертизи, прізвище експерта або назву установи, експертам якої доручається провести експертизу, питання, з яких експерт повинен дати висновок, об'єкти, які мають бути досліджені, а також перелічує матеріали, що пред'являються експертові для ознайомлення.

Коли експертиза проводиться в експертній установі, експерт зазначає у вступній частині висновку, що він попереджений про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивого висновку, і затверджує це своїм підписом.

Організаційне, матеріально-технічне забезпечення виконання експертиз, контроль за своєчасним їх проведенням та за дотримання законів та інших нормативно-правових актів з питань експертизи покладаються на керівника установи. Одержавши постанову (ухвалу) про призначення експертизи, керівник експертної установи доручає проведення експертизи одному або декільком експертам. Ці експерти дають висновок від свого імені і несуть за нього особисту відповідальність.

Від правильного та повного надання слідством (судом) на дослідження об'єктів судово-економічної експертизи залежать терміни виконання експертизи, якість та доказовість експертного висновку. Особливо ретельно підбираються первинні документи, що підтверджують факт здійснення господарських операцій. Документи мають бути систематизованими (за епізодами, періодами тощо), підшитими, прошнурованими та пронумерованими.

На дослідження експертам надаються, зазвичай, оригінали документів, вилучених на підприємствах, організаціях і закладах, але можливе надання і ксерокопій документів, про що зазначається у висновку.

У багатьох випадках постанова слідчого на проведення судово-економічної експертизи виноситься передчасно, ще до того, як зібрані необхідні документи, з'ясовані обставини справи, які потребують проведення додаткових перевірок, в тому числі зустрічних.

Визначення матеріалів, які слід направляти експерту для проведення дослідження, є важливим аспектом підготовки до призначення судово-економічної експертизи. Найбільш розповсюдженою є ситуація, коли слідчі направляють на експертизу всі матеріали кримінальної справи. При цьому, більшість документів не мають жодного відношення до предмета цієї експертизи. За таких обставин експерту необхідно подавати клопотання про представлення додаткових документів, яке інколи задовольняється протягом декількох місяців.

Експертна практика свідчить про те, що суттєву допомогу слідчим при визначенні повноти ревізійних матеріалів і обсягу документів, необхідних для проведення експертизи, надає залучення експертів для вирішення цих питань як спеціаліста-економіста.

За результатами дослідження спеціаліста слідчим органам може бути рекомендовано: яку додаткову перевірку слід провести, які додаткові документи залучити до справи; за необхідності, до призначення судово-економічної експертизи, призначити інші види досліджень, що можуть мати вплив на висновки економічної експертизи.

За необхідності врахування висновків (про таку необхідність зазначається в постановочній частині постанови чи ухвали) інших видів експертиз, наприклад, будівельно-технічної, товарознавчої, почеркознавчої, ці експертизи повинні бути проведені до призначення судово-економічної експертизи. Слід зазначити, що висновки експертом по таких питаннях надаються в умовно-категоричній формі.

Оцінка обґрунтованості висновків актів документальних перевірок, ревізій чи аудиторських висновків полягає у визначенні їх юридичної вмотивованості, тобто посилання на нормативно-довідкову інформацію, нормативно-правові акти. Висновки повинні складатися на підставі перевірених фактів, підтверджених документальними даними. Кожен факт, відображений в акті ревізії(перевірки) або у аудиторському висновку, повинен бути документально обґрунтований з посиланням на номер, дату документа, мати підписи осіб, що його склали.

Одночасно перевіряється, чи факти, виявлені під час перевірки, відповідають змісту виявлених недоліків і чи вони підтверджені первинними документами і даними реєстрів бухгалтерського обліку. Це особливо важливо в тому випадку, коли за фактами розслідування проводилося декілька перевірок, у тому числі перевірки державними податковими службами, висновки яких суперечливі.

Строки проведення експертиз встановлюються у межах:

- 10 днів – щодо матеріалів з невеликою кількістю об'єктів і не складних за характером досліджень експертиз;
- 1-го місяця – щодо матеріалів з середньою кількістю об'єктів і середньої складності;
- 2 місяців – щодо матеріалів з великою кількістю об'єктів або складних за характером досліджень;
- більше 2 місяців – щодо матеріалів з особливо великою кількістю об'єктів або найскладніших за характером досліджень, при цьому термін виконання не повинен перевищувати 3 місяців.

Якщо експертиза не може бути виконана у зазначені строки, більший строк встановлюється за домовленістю з органом чи особою, які призначили експертизу, після попереднього вивчення експертом наданих матеріалів. Попереднє вивчення матеріалів при нескладних та середньої складності дослідженнях не може перевищувати 5-ти днів; при складних та найскладніших дослідженнях –десяти днів.

Строк проведення експертизи починається з робочого дня наступного за днем надходження матеріалів до експертної установи, і закінчується у день направлення їх особі або органу, які призначили експертизу. Якщо закінчення встановленого строку проведення експертизи припадає на неробочий день, то днем закінчення строку вважається наступний за ним робочий день.

У строк проведення експертизи не включається строк виконання клопотань експерта, пов'язаних з витребуванням додаткових матеріалів або усунення інших недоліків, допущених особою або органом, які призначили експертизу..

2. Порядок призначення економічної експертизи.

Законом України “Про судову експертизу”, Кримінально-процесуальним, Цивільно-процесуальним й Господарсько-процесуальним кодексами України та іншими нормативно-правовими актами, які регулюють порядок призначення і проведення економічної експертизи передбачено, що після встановлення й обґрунтування необхідності використання знань експерта-бухгалтера в процесі розслідування чи розгляду справи, органи, що досліджують справу, повинні документально зафіксувати своє рішення.

В цілому, судовий процес схожий з процесом ведення бухгалтерського обліку, оскільки будь-яка дія в їх межах вимагає документального підтвердження. У зв'язку з визначальною роллю результату процесу розслідування обставин певної справи на долю людей, можливість розвитку підприємств. Тому будь-які дії, вчинені під час зазначеного процесу повинні бути зафіксовані документально.

Отже, розпорядчий документ, в якому фіксується рішення відповідного органу про призначення економічної експертизи називається постановою слідчого або ухвалою суду. Обов'язковість складання такого документу підтверджується КПК України.

Постанова слідчого або ухвала суду – це документ, який відображає або узагальнює необхідність і підстави призначення економічної експертизи. Постанова слідчого складається, коли економічна експертиза призначається на етапі досудового розслідування кримінальної справи. Ухвала суду виноситься суддею при розгляді у суді цивільних справ, а також під час судового розгляду матеріалів кримінальної справи.

Постанова (ухвала) про призначення економічної експертизи, яку виносить слідчий (суд), не може бути замінена іншим розпорядчим документом і повинна складатися за встановленою формою. Постанова (ухвала) про призначення експертизи складається з трьох частин: вступної, описової та результативної.

Особливої уваги в постанові (ухвалі) про призначення економічної експертизи потребують питання, винесені на вирішення експерту-бухгалтеру. Від правильності їх формулювання залежить повнота, всебічність і обґрунтованість дослідження. Для цього слідчий (суддя) повинен дотримуватися наступних вимог:

- питання повинні ставитися чітко, що зобов'язує експерта-бухгалтера також давати конкретні відповіді, й виключає можливість їх двозначного тлумачення;
- питання, поставлені перед експертом-бухгалтером, повинні бути суттєвими для справи, що розглядається, і виходити з наявних у ній матеріалів. Без з'ясування зазначених питань справа не може бути вирішена правильно.
- питання поставлені перед експертом-бухгалтером, не повинні виходити за межі його компетенції. Тобто, для розв'язання поставлених питань необхідні знання саме з бухгалтерського обліку, економічного аналізу та контролю господарської діяльності, якими володіє експерт-бухгалтер. Крім того, експерт-бухгалтер повинен давати відповіді лише на питання, які належать до предмету економічної експертизи.
- питання не повинні стосуватися правової оцінки вчинених зловживань чи злочину.
- питання повинні бути поставлені в логічній послідовності. Це означає, що спочатку необхідно ставити питання про дослідження окремих операцій, а потім – більш узагальнюючі питання.

Важливою умовою забезпечення правильності, чіткості та гармонійності питань, що виносяться на експертизу є ознайомлення сторін справи з цими питаннями. ЦПК України (ст. 57) визначено, що під час призначення експертизи та постановки питань, які слід винести для вирішення експерту, "...суддя або суд повинен з цього приводу врахувати пропозиції сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Відхилення питань, запропонованих особами, які беруть участь у справі, суд зобов'язаний мотивувати". Це також сприятиме забезпеченню неупередженості експертизи.

Таким чином, вміння слідчого чи суду, сторін у справах чи спорі правильно сформулювати питання для експерта є необхідною умовою призначення економічної експертизи. Правильна постановка цих питань забезпечує майбутню доказову цінність її матеріалів.

Після складання постанови (ухвали) про призначення економічної експертизи, слідчий або суд ознайомлює із зазначеним документом сторони у справі. Ст. 197 КПК України визначено, що слідчий повинен також ознайомити обвинуваченого з постановою про призначення експертизи та роз'яснити йому права, пов'язані з проведенням експертизи, про що складається протокол.

Якщо експертиза призначається до притягнення особи як обвинуваченого, наведений порядок повідомлення обвинуваченого про призначення судової експертизи застосовується до підозрюваного у вчиненні злочину.

Наступним кроком на етапі призначення економічної експертизи є ознайомлення з постановою про призначення експертизи з її безпосереднім виконавцем. Експертне дослідження може бути доручене працівнику експертної установи або ж експерту, який є фізичною особою-підприємцем, або працівником підприємницької структури.

Якщо економічна експертиза проводиться в судово-експертній установі, то постанова про призначення економічної експертизи та матеріали, необхідні для її проведення, надсилаються керівнику судово-експертної установи. Після отримання постанови він оцінює можливості експертної установи, яку очолює, провести судово-бухгалтерську експертизу за відповідною справою. Для цього керівник експертної установи визначає:

- чи є в даній судово-експертній установі спеціалісти, які мають кваліфікацію, необхідну для відповіді на поставлені слідчим (суддею) питання;
- чи можливо у встановлений правоохоронними (судовими) органами строк провести дослідження та надати обґрунтований висновок.

За наявності експертів відповідної кваліфікації і достатності часу керівник експертної установи доручає проведення економічної експертизи штатному працівнику – експерту-бухгалтеру – та повідомляє слідчого про призначену особу.

Відповідно до постанови слідчого чи ухвали суду керівник експертної установи ставить перед експертом-бухгалтером завдання на проведення економічної експертизи, оформлюючи його відповідним чином (див. Додаток 2).

Якщо у судово-експертній установі, відсутній спеціаліст необхідної кваліфікації, керівник експертної установи має право повернути без виконання постанову (ухвалу) про призначення економічної експертизи та матеріали, надані для дослідження експерту-бухгалтеру.

Після доведення до відома експерта-бухгалтера про призначення його відповідальним за проведення економічної експертизи в конкретній справі, керівник експертної установи роз'яснює йому його права та обов'язки при проведенні експертизи, попереджає про кримінальну відповідальність за відмову чи ухилення від надання висновку, за надання заздалегідь неправдивого висновку, а також за розголошення даних попереднього слідства.

При проведенні економічної експертизи поза експертною установою слідчий (суд) підбирає кваліфікованого спеціаліста, звертаючись у державні установи відповідного профілю (наприклад, контрольно-ревізійне управління), в аудиторські фірми. Крім того, органи, що розслідують справу, для вибору експерта можуть скористатися реєстром атестованих судових експертів державних і підприємницьких структур і громадян. У результаті цього експертом-бухгалтером може бути обраний підприємець, який працює одноосібно, або працівник аудиторської фірми, який пройшов атестацію судового експерта. При цьому слідчому необхідно бути впевненим у компетентності цього спеціаліста, його незацікавленості в результатах справи.

Після обрання експерта слідчий (представник суду) повинен довести до відома обраної особи про призначення її експертом. Для цього слідчий, впевнившись в особі експерта, вручає йому копію постанови про призначення економічної експертизи. Впевнитися в особі – означає переконатися у високій кваліфікації і компетентності експерта-бухгалтера. Невід'ємною частиною цієї процедури є перевірка наявності у обраної особи сертифіката судового експерта.

Під час вручення постанови експерту, обраному з числа працівників підприємницьких структур або громадян, слідчий пояснює його права та обов'язки, попереджає про кримінальну відповідальність за відмову від виконання покладених на нього обов'язків і за надання заздалегідь неправильного висновку. Про виконання цих дій складається протокол, у якому слідчий зазначає відомості про особу експерта, його компетентність у галузі бухгалтерського обліку та зроблені ним заяви. Разом з копією постанови слідчий (представник суду) надає матеріали, необхідні експерту для проведення дослідження.

На практиці процес передачі об'єктів дослідження та інших матеріалів справи експерту відбувається наступним чином. У постанові про призначення експертизи слідчі переважно зазначають, що для дослідження передаються речові докази, їх назва, а для ознайомлення – направляють матеріали кримінальної справи. Відтак, слідчий пише супровідний лист керівникові експертної установи і, як правило, особисто передає справу та об'єкти дослідження, у ряді випадків – навіть не опечатані, до канцелярії експертної

установи. Якщо експертом є незалежний від зазначеної установи спеціаліст, то все це безпосередньо передається у його розпорядження, і слідчий має можливість здійснювати контроль за його організаційною діяльністю, процесом дослідження та зберігання об'єктів тощо. Коли експертиза проводиться у експертній установі, переміщення документів справи віддано на розсуд працівників її канцелярії тощо і самого експерта.

Разом з матеріалами, що направляються на експертизу, необхідно надавати і приклад висновку.

Важливо, щоб експерту було надано стільки матеріалів, скільки необхідно для всебічного та повного дослідження поставлених перед ним питань. Слідчий (суддя) повинен уважно відбирати матеріали та передавати експерту лише необхідні для проведення експертизи. У матеріалах справи (нерідко багатотомних) можуть міститися неповні або навіть суперечливі дані. Експерт може ними скористатися і дати неправильний висновок. У зв'язку з цим в постанові слідчого або ухвалі суду необхідно детально описувати об'єкти дослідження (з посиланням на аркуші справи, щоб експерт міг орієнтуватися у наданих йому матеріалах. Тобто експерт повинен досліджувати саме ті документи, що цікавлять суд і учасників процесу. Наприклад, з однієї справи, яка складалася з 70 аркушів, у постанові про призначення економічної експертизи судом поставлено питання щодо правильності проведення розрахунків між підприємствами та оформлення документів: прайс-листа, платіжного доручення, накладної та ще п'яти документів. Проте в постанові не зазначено, на яких сторінках справи зазначені ці документи експерт може знайти. Документи, що підлягають експертизі, як правило, зосереджені по всій справі та повторюються.

Після встановлення достатності наданих документів для відповіді на поставлені слідчим (судом) питання після першого ознайомлення зі справою експерт-бухгалтер здійснює підбір нормативних документів, які регулюють здійснення та відображення в бухгалтерському обліку господарських операцій, пов'язаних із питаннями, які поставлені на вирішення експерта-бухгалтера. Це потрібно для якісного дослідження та для того, щоб висновки експерта-бухгалтера відповідали вимогам законодавства.

Підбором нормативних документів завершується етап призначення економічної експертизи. Після призначення та підбору необхідних нормативних документів експерт-бухгалтер може розпочати дослідження.

Оскільки призначення експертизи є процесуальним рішенням слідчого або судді, а її проведення суворо регламентоване нормами процесуального права, порушення процесуального порядку призначення та проведення економічної експертизи призводить до перетворення її на ревізію чи дослідження фахівця. При цьому висновок експерта-бухгалтера втрачає свою доказову силу, а час, відведений на проведення експертизи, є втраченим в цілому для справи, що розслідується.

3. Планування роботи експерта-бухгалтера.

Планування процесу проведення експертизи здійснюється безпосередньо в експертній установі, якій доручено проведення експертизи. Метою планування є організація роботи експертів. Для того, щоб забезпечити виконання завдання економічної експертизи у зазначені строки, керівник групи експертів складає план-графік її проведення. Кожний член експертної групи за завданням керівника розподіляє визначені йому роботи на складові елементи й установлює час для їх завершення. Закріплених законодавчо точних норм затрат часу на виконання робіт проведення економічної експертизи немає, тому тривалість робіт визначають на основі практичного досвіду експертів.

План-графік має бути ретельно продуманий і мати на меті реалізацію конкретних завдань. У плані-графіку вказується перелік робіт, що підлягають виконанню під час проведення бухгалтерської експертизи: - підготовчі роботи в експертній установі; - ознайомлення з матеріалами справи, поданими на дослідження експертизи; - складання методики проведення експертизи; - ознайомлення із законодавчими, нормативно-правовими

документами; - дослідження бухгалтерських та інших документів порівняно із законодавчими та нормативними документами; - складання та оформлення (у друкованому вигляді) висновку експертизи та ін. Успіх експертизи багато в чому залежить від того, як було здійснено планування проведення експертизи. Ефективне планування передбачає розподіл обов'язків з-поміж експертів у такий спосіб, щоб вони відповідали їхній кваліфікації та досвіду для досягнення найліпших результатів.

Після ознайомлення з постановою про призначення економічної експертизи та отримання матеріалів справи експерт-бухгалтер повинен розпочати дослідження. Обов'язковим є дотримання чітко встановлених слідчим або судом (а при здійсненні експертизи в експертній установі – її керівником) строків проведення експертизи. Для цього, а також для проведення якісного дослідження та отримання точних результатів експерт-бухгалтер повинен правильно організувати свою роботу.

Організація праці експерта є системою заходів, спрямованих на удосконалення методів і умов дослідження, що здійснюється ним на основі досягнень науки й техніки в сфері обробки інформації та методики господарського контролю. Наведені заходи забезпечують ефективність праці експерта-бухгалтера при мінімальних витратах часу й засобів на проведення економічної експертизи.

Заходи, пов'язані з організацією праці, виконують роль визначального фактору раціонального та ефективного проведення економічної експертизи за умов залучення до роботи над справою декількох експертів. Це потребує відповідної координації їх дій, розподілу обов'язків між ними з урахуванням здібностей кожного для забезпечення правильної відповіді на поставлені слідчим чи судом питання.

Забезпечення реалізації комплексу елементів організації праці експертів-бухгалтерів у процесі проведення економічної експертизи у певній справі можливо передусім за допомогою планування.

Метою планування процесу проведення економічної експертизи є раціональна організація праці експертів, яка дозволяє провести дослідження у мінімальні строки та сприяє зниженню матеріальних, трудових і фінансових витрат на проведення економічної експертизи. Для цього доцільно встановити послідовність дій, пов'язаних з експертним дослідженням, у плані проведення економічної експертизи.

Складання плану проведення економічної експертизи здійснюється безпосередньо експертом-бухгалтером, якому доручено проведення експертизи. Це може бути одна особа – спеціаліст експертної установи або підприємницької структури, який працює одноосібно, або ж експерт, який очолює бригаду експертів з дослідження матеріалів справи. В обох випадках необхідно належним чином спланувати експертне дослідження. Досить вдалим є поєднання планування з графічним методом, оскільки таким чином забезпечується чіткість, систематизація та узагальнення усіх видів і етапів роботи експертів-бухгалтерів.

Планування роботи експерта (комісії експертів) не тільки забезпечує своєчасність проведення дослідження, але й сприяє ефективному використанню методичних прийомів проведення дослідження, підвищує рівень персональної відповідальності кожного експерта-бухгалтера за доручену йому ділянку роботи.

Витрачання часу на планування економічної експертизи не марне. Ці дії забезпечують, насамперед, якісне виконання завдань, поставлених слідчим (судом) перед експертом, а також підтверджують доцільність використання експертизи в слідчому (судовому) процесі.

Часто при плануванні для більшої точності розрахунку часу та чіткості дій складають графіки.

Графік – це нормативний документ, суттєвою ознакою якого є зазначення точних термінів і відповідальних спеціалістів за виконання окремих видів робіт (здійснення господарських операцій), передбачених планом, з метою контролю за якістю робіт і дотримання встановлених термінів.

Графік дає змогу відобразити взаємозв'язки між експертами у процесі дослідження, забезпечує доступність і наочність процесу досягнення результату експертизи. Даний документ встановлює та підтримує зв'язки між виконавцями робіт, що виникають на різних стадіях дослідження. Дотримання розроблених графіків сприяє поліпшенню організації процесу дослідження, що здійснюється кількома суб'єктами, зміцненню виконавчої дисципліни, скороченню строків виконання робіт і подання одержаних результатів. Доцільність використання графіків полягає у тому, що аналіз дотримання передбачених ними строків і термінів дослідження дає змогу отримати уявлення про загальний стан і ступінь завершеності окремих етапів робіт з виконання поставленого завдання.

Процес складання графіку дослідження вимагає чіткості та відповідальності від виконавця. У графіку необхідно передбачити повний перелік робіт, які слід виконати в процесі дослідження. Доцільно також розробляти схеми інформаційних зв'язків і календарного плану кожного з етапів і ділянок дослідження, визначити відповідальних виконавців на кожному з них, узгодити обсяги і строки виконання робіт з безпосередніми виконавцями, встановити терміни подання результатів експертного дослідження (у письмовій формі).

План-графік складається з метою забезпечення своєчасності здійснення експертизи за участю декількох експертів. Він дає змогу представити процес проведення експертизи в цілому та за окремими етапами робіт з необхідним рівнем деталізації. Особливо важливого значення план-графік набуває під час комісійної або комплексної експертизи.

План-графік комплексної експертизи важливий для експерта-бухгалтера у зв'язку з необхідністю ознайомлення з часом і місцем проведення економічної експертизи, взаємодії експерта-бухгалтера з експертами інших спеціальностей, термінів подання результатів проведеного ним дослідження.

У плані-графіку зазначаються об'єкти дослідження та відповідальні за їх виконання члени бригади експертів. Розподіл обов'язків відбувається відповідно до здібностей, професійних знань кожного з фахівців, обсягу дослідження та граничних термінів виконання цієї роботи, виходячи із загального часу, відведеного на проведення експертизи. За допомогою плану-графіку відображається порядок здійснення дослідження: послідовний – після завершення дослідження одного об'єкту починається дослідження наступного, або ж паралельний – одночасне дослідження різних об'єктів різними або ж одними й тими ж експертами-бухгалтерами. У плані-графіку також відображається необхідність залучення до процесу економічної експертизи інших фахівців (слідчого, експертів інших спеціальностей).

План-графік проведення економічної експертизи повинен містити наступну інформацію та реквізити:

- назва експертної установи, штатні працівники якої проводять експертизу, або прізвище, ім'я, по батькові експерта-бухгалтера, який самостійно проводить експертизу;
- номер постанови (ухвали) про призначення економічної експертизи та номер справи за якою вона призначена;
- загальний строк проведення експертизи (або термін надання її результатів), встановлений в постанові (ухвалі) про призначення експертизи слідчого (суду);
- дати початку та закінчення економічної експертизи;
- найменування робіт, які необхідно виконати при проведенні експертизи та об'єкти дослідження експерта-бухгалтера за конкретною справою;
- прізвище, ім'я, по батькові виконавців зазначених видів робіт;
- строк здійснення дослідження за окремими ділянками роботи (із зазначенням дати початку та закінчення дослідження).

У плані-графіку обов'язково необхідно передбачити повний перелік робіт, які повинні бути проведені при здійсненні економічної експертизи. Ці види робіт можна узагальнити за такими групами:

- підготовчі роботи (ознайомлення з постановою про призначення економічної експертизи, переліком питань, на які необхідно дати відповіді);

- ознайомлення з матеріалами справи, наданими для проведення дослідження експертом-бухгалтером, оцінка їх повноти (достатності) для відповіді на поставлені перед експертом питання;
- підбір і ознайомлення з нормативними актами, які регулюють поставлені для дослідження питання;
- розробка методики проведення економічної експертизи;
- дослідження питань, поставлених на розв'язання експерта-бухгалтера (з визначенням робіт за кожним із питань);
- складання висновку, в якому узагальнюються відповіді на поставлені перед експертом-бухгалтером питання слідчим або судом.

Перелік робіт, які необхідно виконати в процесі експертного дослідження, залежить від кількості матеріалів, які містяться у справі (адже за деякими кримінальними справами можуть бути сотні, навіть тисячі томів справи), та кількості експертів-бухгалтерів, яким доручено проведення економічної експертизи.

Якщо економічна експертиза проводиться групою експертів (комісійна експертиза), то план-графік складається керівником групи, який призначається керівником судово-експертної установи. Кожен член групи розподіляє своє завдання на складові елементи за допомогою складання індивідуального робочого плану та визначає строки виконання завдання із урахуванням практичного досвіду роботи. Робочий план експерта-бухгалтера відрізняється від плану-графіку тим, що в робочому плані зазначаються обсяги та види робіт виконавців за кожним із об'єктів контролю. Саме тому складання робочого плану є більш доцільним для експертів-бухгалтерів, які працюють над справою одноосібно.

Терміни та повнота виконання робіт, зазначених у плані-графіку економічної експертизи, контролюється керівником судово-експертної установи. Експерт-бухгалтер, працюючи одноосібно, контролює виконання плану самостійно.

Отже, своєчасність проведення економічної експертизи забезпечується правильною організацією експертного дослідження. Це, у свою чергу, значно впливає не лише на успішність експертної роботи, а й на ефективність роботи судово-слідчих органів, від чого, передусім, залежить успішність боротьби зі злочинністю в економічній сфері, оперативність розгляду трудових (господарських) спорів.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. МЕТОДИКА ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

ТЕМА 5. ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРВИННИХ ДОКУМЕНТІВ ЕКСПЕРТОМ

План лекції

1. *Поняття документу та його призначення.*
2. *Вивчення первинних документів експертом-бухгалтером.*

1. Поняття документу та його призначення/

Особливий зв'язок економічної експертизи з документальними даними обумовлений самою сутністю економічної експертизи та межами компетенції експерта-бухгалтера. Лише ті документи, які містяться в наданій експерту-бухгалтеру справі, є засобами встановлення фактичних обставин справи, за якою призначено судово-бухгалтерську експертизу. У зв'язку з цим, основою ефективності експертного дослідження є чітке розуміння експертом сутності, ролі та змісту документів.

Основним призначенням документу в бухгалтерському обліку є обґрунтування господарського факту, що відбувся і пов'язаний з діяльністю підприємства, для привернення до нього уваги керівника підприємства або ж відповідального виконавця. Адже лише задокументований і належним чином оцінений факт господарського життя знаходить відображення в бухгалтерському обліку. В підсумку формується інформація в цілому про господарську діяльність. Надаючи для обліку первинні дані, що в подальшому перетворюються в обліковий матеріал, документи відіграють важливу роль в управлінні підприємством, оскільки є носіями інформації, необхідної для прийняття управлінських рішень. Чітке та своєчасне документування господарських операцій ускладнює розкрадання майна, нецільове витрачання господарських засобів у всіх сферах господарської діяльності.

Документи також забезпечують можливість здійснення внутрішньогосподарського контролю – попереднього, поточного та наступного, – завданням якого є:

- визначення доцільності витрачання того чи іншого виду ресурсів;
- оцінка роботи матеріально відповідальних осіб, управлінського персоналу та інших працівників підприємства;
- оперативний та ретроспективний аналіз результатів господарювання;
- попередня перевірка будь-яких дій з метою запобігання небажаних наслідків, а також перевірка інформації про результати діяльності.

Попередній контроль реалізується вже на етапі планування і підготовки розпоряджень керівництва, які формуються на підставі отриманої з документів інформації. Цей вид контролю полягає у тому, що під час оформлення документів для здійснення господарських операцій визначається доцільність останніх. Параметри такого контролю визначаються на підставі реквізитів документів і включають:

- час і місце здійснення господарської операції;
- об'єкт і зміст господарської операції;
- відповідальних осіб (а за допомогою договорів – навіть коло їх обов'язків) і ступінь виконання покладених на них функцій.

Відповідність здійснених господарських операцій зазначеним параметрам контролюється особами, уповноваженими оформлювати, підписувати та надавати дозвіл на проведення операцій.

Поточний контроль реалізується безпосередньо в процесі виконання розпоряджень керівництва, планів або безпосередньо після закінчення окремих операцій цього процесу. За допомогою складання оперативних звітів, поточного аналізу первинних документів створюється можливість одразу виправити помилки, внести зміни до затверджених планів з метою наближення їх до реальних можливостей.

Наступний контроль господарської діяльності підприємства забезпечується тим, що документи є підтвердженням здійснених господарських операцій. Після їх завершення за допомогою документів перевіряється відповідність цих господарських операцій заданим у документі параметрам.

Найбільш корисним і ефективним для підприємства є поєднання попереднього, поточного та наступного контролю. Наприклад, керівник підприємства чи бухгалтер, підписуючи чек, касовий ордер або інший документ, перевіряє законність здійсненої господарської операції та доцільність її здійснення для підприємства. На стадії видачі коштів з каси та відображення операції в облікових регістрах завдяки показникам первинних документів можуть бути виявлені та усунуті порушення та недоліки до закінчення операції або одразу після її завершення. Тому своєчасне та правильне документування господарських операцій забезпечує прийняття раціональних і оперативних управлінських рішень, ефективний контроль за збереженням майна власника та аналіз результатів господарської діяльності підприємства.

Виступаючи підтвердженням фактів господарського життя, документи забезпечують їх юридичне обґрунтування. Проте для виконання такої ролі та набуття доказової сили документ повинен бути оформлений за встановленою законодавством формою, з дотриманням усіх обов'язкових реквізитів. Вони визначені Законом України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні", а також Положенням про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку, затвердженим Міністерством фінансів України.

Необхідність правильного оформлення документів і наявності всіх обов'язкових реквізитів зумовлена тим, що в сукупності вони відображають зміст господарської операції.

Існування інституту відповідальності також забезпечує можливість здійснення ефективного контролю за рухом майна на підприємстві. Тому у кожному документі повинні бути підписи осіб, відповідальних за його оформлення та здійснення тієї чи іншої операції. Перелік осіб, які мають право підписувати розпорядчі та первинні документи на витрачання цінностей, тобто нести відповідальність за такі господарські операції, затверджується наказом власника чи керівника підприємства за погодженням з головним бухгалтером, а також з урахуванням вимог нормативних документів державних органів влади.

Відсутність хоча б одного з обов'язкових реквізитів документу або його неправильне заповнення призводить до викривлення даних про господарську операцію (а отже, підсумкових показників діяльності підприємства) або ж взагалі неможливості визначення її змісту та відповідальних за її здійснення осіб.

За наявності недоліків у документі він не повинен прийматися для відображення в обліку, оскільки втрачає свою доказовість і не забезпечує юридичного обґрунтування операції. Однак у кримінальному процесі документи з порушеннями в їх оформленні також є доказами. Виступаючи носіями матеріально зафіксованих наслідків вчинених злочинів і порушень, документи є свідченням вини тієї чи іншої особи.

Документи справи, надані експерту-бухгалтеру для дослідження, є підтвердженням його думки про фактичні обставини справи, обґрунтованість його експертного висновку. У економічній експертизі вихідними даними для дослідження експерта-бухгалтера є показники господарських операцій, зафіксовані в документі. Вони є джерелом інформації для встановлення експертом-бухгалтером фактичних обставин справи. Причому необхідні для економічної експертизи дані містяться у різних за формою та змістом документах справи, які залучені в якості речових доказів. Тому серед наведених функцій документів у економічній експертизі найважливішими є доказова та інформаційна.

Таким чином, можна визначити сутність і роль документу в економічній експертизі. У цій сфері діяльності під документом розуміють письмовий акт, який містить певні реквізити й відображає господарські операції, за конкретною справою, що пов'язані з предметом розслідування (чи розглядом).

Завдяки використанню комп'ютерних систем в сучасних умовах з'являється можливість автоматичного створення або заповнення електронних документів на підставі введення бухгалтером початкових облікових даних. Під електронним документом розуміють документ, який є сукупністю електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документів. Слід зазначити, що до оформлення електронних документів висуваються ті ж самі вимоги, що й до оформлення паперових, оскільки юридична чинність електронного документу прирівнюється законодавством до юридичної чинності документу на папері. Тобто, заперечувати справжність електронного документу, виходячи лише з того, що він є сукупністю символів, неправомірно. Це означає, що електронний документ може бути доказом, якщо його складено з дотриманням усіх вимог і можна довести його цілісність і справжність. Тому одним із обов'язкових елементів електронного документу є електронний підпис, який використовується для ідентифікації особи, яка підписує електронний документ. Цей підпис є паролем, який повинен бути відомий тільки особі, яка уповноважена підписувати відповідний документ. Електронний підпис виступає завершальним етапом складання будь-якого електронного документу.

Електронний документ може бути створений, переданий, збережений і перетворений електронними засобами у візуальну форму, тобто електронну або паперову, придатну для сприймання його змісту людиною. Після створення електронні документи підлягають зберіганню на електронних носіях. Якщо із будь-яких причин зберігання електронних документів на електронних носіях протягом строку, встановленого законодавством*, неможливе, суб'єкти документообороту зобов'язані забезпечити дублювання документів на кількох носіях інформації. Лише у разі неможливості забезпечити таке дублювання, потрібно забезпечити виготовлення копій на папері.

Процес вилучення електронних документів контролюючими та правоохоронними органами полягає у копіюванні документів на диск (або інший носій) і передаванні його безпосередньо для дослідження.

Для забезпечення найбільш доцільного та ефективного порядку експертного дослідження матеріалів наданої справи, важливе значення має знання фахівцем класифікації документів.

Залежно від призначення документів, органу або особи, яка їх складає, місця складання, ступеня узагальнення інформації, існує детальна класифікація документів. Знати її у повному обсязі експерту-бухгалтеру немає потреби. Він може у своїй діяльності використовувати знання класифікації документів лише за деякими ознаками для того, щоб у процесі дослідження згрупувати документи на первинні та зведені; ті, що відображають наявність і рух грошових або матеріальних цінностей, зміни зобов'язань або дебіторської заборгованості тощо. Такі заходи сприяють підвищенню ефективності експертного дослідження.

Крім того, важливою в юридичному процесі (зокрема, в розслідуванні цивільних і кримінальних справ) і діяльності експерта є класифікація документів за їх правовою значимістю (доказовістю).

У якості доказів можуть виступати достовірні (доброякісні) документи (ті, що відповідають нормативним вимогам), які використовуються в експертному дослідженні в процесі вирішення цивільних, у тому числі господарських, трудових спорів. Проте в кримінальному процесі при встановленні вини особи, як згадувалось вище, доказами можуть виступати також недостовірні (недоброякісні) документи, оскільки вони в даному випадку можуть бути засобами вчинення злочину, а також підтвердженням злочинних дій посадових осіб підприємства.

У цілому документ, який досліджується експертом-бухгалтером, може бути охарактеризований як доброякісний або недоброякісний лише після його перевірки за формою і змістом.

Доброякісними є документи, які відповідають за формою вимогам, встановленим до оформлення документів, а також відображають:

- законні за змістом операції;
- реально здійснені господарські операції.

Така відповідність забезпечує можливість на підставі доброякісних документів робити висновки про дійсний характер і обсяг здійснених господарських операцій.

Недоброякісними документами називають документи, які не відповідають встановленим вимогам щодо їх оформлення і відображають здійснену господарську операцію у спотвореному вигляді. Наприклад, у недоброякісних документах заповнено неправильно реквізити або вони відображають недостовірну інформацію, або ж документи містять дані про господарські операції, які взагалі не відбувалися. У економічній та юридичній літературі розглядається досить широка класифікація викривлень в документах, однак, експерту-бухгалтеру найбільш важливо знати їх класифікацію за характером виникнення та способом вчинення викривлення.

За характером виникнення розрізняють ненавмисні та навмисні викривлення.

До ненавмисних викривлень відносяться помилки, допущені без злого умислу. Існування таких помилок зумовлене, принаймні, двома факторами. Перший, так званий “людський” фактор, передбачає ймовірність допущення помилок через втому – фізичне виснаження працівника, неуважність. Помилки, зумовлені такими обставинами, ще називають “технічними”. Вони часто зустрічаються при проведенні бухгалтером розрахунків, перенесенні підсумкових даних бухгалтерського обліку з реєстрів обліку до звітності тощо.

Ненавмисними помилками є також бухгалтерські помилки, причинами виникнення яких є незнання бухгалтерами вимог нормативних актів, які встановлюють порядок оформлення первинних документів, регулюють ведення бухгалтерського обліку тощо. Одним із факторів виникнення таких помилок є постійні зміни положень нормативних документів. Тому можливе, наприклад, нарахування внесків до фондів соціального страхування за завищеними або заниженими ставками, що у подальшому призводить до нарахування і сплати підприємством штрафних санкцій.

Іншим видом викривлення документів є навмисне, яке здійснюється бухгалтерськими або іншими працівниками підприємства для отримання бажаних для них показників, зміни вихідних даних тощо, тобто зі злим умислом.

З викривленням документу, його недоброякісністю часто пов’язують такі поняття як “фальсифікація”, “спотворення”, “викривлення”, нерідко ототожнюючи їх. Проте між ними існує різниця.

Під фальсифікацією слід розуміти підробку чого-небудь, зумисне викривлення або неправильне тлумачення тих чи інших явищ, подій, фактів. Іноді фальсифікація також означає погіршення з корисливою метою якості певної речі, предмету при збереженні його зовнішнього вигляду.

Фальсифікація і є однією з причин недоброякісності документів і передбачає викривлення, підробку документальних даних або речей. При цьому слід запам’ятати, що фальсифікація – це викривлення з корисливою метою.

Підробленим може бути зміст документу, його форма (тобто бланк, реквізити тощо) або ж і зміст, і форма одночасно. Розглянемо ознаки та зміст кожного з викривлень.

До недоброякісних за формою документів належать недооформлені та неправильно оформлені документи за умови, що вони відображають реальні операції та містять достовірні дані про господарські операції.

До недооформлених документів належать ті, в яких:

- залишився незаповненим один із реквізитів, наприклад, відсутня дата;
- відсутня віза уповноваженої особи, яка дозволяє здійснення операції;
- немає відмітки про виконання господарської операції відповідно до документу

тощо.

До неправильно оформлених документів належать документи, які:

- оформлені на бланках невстановленої форми (наприклад, порушено способи заповнення документу або використано бланк невстановленого зразка);
- зазначено зайві, непередбачені нормативними вимогами реквізити або ж реквізити не відповідають встановленим.
- заповнені простим олівцем або ж мають необумовлені виправлення;
- не мають усіх додатків, на які є посилання в тексті документу.

Недоброякісність документу за формою безпосередньо пов'язана з недоброякісністю за змістом. Викривлення документів за формою може призвести до спотворення показників господарської операції, що викривляє її зміст. Як правило, таке порушення є наслідком навмисних викривлень.

При отриманні для дослідження документів, які мають зовнішні недоліки, експерт-бухгалтер обов'язково повинен встановити чи відображені в одержаних документах операції дійсно відбулися і чи відповідають вони нормам законодавства. -

До частково фальсифікованих належать документи, в яких є приписки, підчистки та інші викривлення (чек з підробленим підписом, платіжна відомість з підробленою розпискою про отримання грошових коштів). Частково фальсифікованими є документи, показники яких викривляють окремі ознаки господарських операцій.

Повністю фальсифіковані документи містять дані про господарські операції, які взагалі не відбулися, тобто завідомо неправдиві дані. Наприклад, бухгалтером складено видаткову накладну на відпуск товарів, з дотриманням вимог щодо її оформлення, хоча насправді руху товарів на підприємстві не відбулося.

Недоброякісні за змістом документи, які містять завідомо неправдиві дані, поділяються на безтоварні та безгрошові (повністю або частково). Безтоварні документи – це документи, якими оформлено рух матеріалів, сировини, товарів, готової продукції тоді, коли вони не надходили, чи не відпускалися зі складу, або були витрачені на інші цілі (наприклад, рахунки й накладні на відпуск на виробництво матеріалів, які були викрадені комірником).

Безгрошовими є документи, якими оформлено незаконні виплати грошових коштів. Так, наприклад, до Звіту про використання коштів, отриманих на відрядження або під звіт, підзвітною особою додано рахунок приватного підприємця за виконану ним роботу. Проте, насправді ця робота ним не виконувалася, грошові кошти підзвітною особою йому не сплачувалися, а були присвоєні нею з підробленням рахунку.

У практиці також зустрічаються частково безтоварні та частково безгрошові документи, які є різновидом частково фальсифікованих документів. До частково безтоварних може належати накладна, якою оформлено відпуск матеріалів зі складу підприємства на виробництво. У документі в переліку матеріалів поряд з дійсно відпущеними матеріалами зазначено й такі, що взагалі не вибували зі складу. Оформлення такого документу, пов'язано з викраданням матеріалів, які взагалі не вибували зі складу, комірником. Для приховання факту недостачі, цінності списують за домовленістю комірника та начальника цеху за допомогою оформлення недостовірного документу. Прикладом частково безгрошового документу є видатковий касовий ордер, який виписано для видачі готівки як для компенсації дійсно понесених витрат, так і для покриття викраденої з каси готівки касиром.

Недоброякісні за змістом документи також можуть бути наслідком як ненавмисних помилок, про які згадувалося вище, так і навмисних дій.

Розглянемо сутність кожного із наведених способів фальсифікації документу.

Матеріальна підробка полягає у підробці даних достовірного за змістом і формою документу з метою зміни його основних ознак (зміни чи доповнення цифрових даних, виправлення номеру та дати документу, прізвища особи, відповідальної за здійснення господарської операції, підписання достовірного документу датою, що вже пройшла тощо).

Документи з матеріальною підробкою – це документи, реквізити яких викривлені за допомогою:

- підчисток – механічного впливу на бланк документу з метою зміни початкової інформації;

- змивання – підробки документів на паперових носіях, за якого видаляються попередні записи із використанням різноманітних розчинників;
- травлення – підробки документів на паперових носіях, який полягає у видаленні тексту шляхом знебарвлення штрихів хімічними реактивами: кислотою, лугом, окислювачем та ін.

У цих випадках фальсифікації підлягає матеріал документу.

Документи, що містять інтелектуальну підробку оформлені відповідно до встановлених вимог щодо їх оформлення, містять усі необхідні візи та засвідчені підписами осіб, відповідальних за здійснення господарської операції і випуску документу. Проте ці документи містять відомості, які не відповідають фактично здійсненим господарським операціям. Наприклад, бухгалтер включив у розрахунково-платіжну відомість “мертві душі” й оформив її необхідними підписами; невиконана робота оформлена нарядом виконавця робіт, підписана ним і нормувальником; безтоварний рахунок, виписаний посадовими особами на належно оформленому бланку, підтверджений дійсними й законними підписами та печатками.

Інтелектуальна підробка документів здійснюється шляхом відображення заздалегідь неправильних показників господарської операції або шляхом приписок у документах – доповнення до написаного або ж, розглядаючи у вузькому спеціалізованому напрямі, – перебільшення певних даних в офіційному документі. Найчастіше приписки використовуються:

- для покращання чи погіршення показників (завищення кількості відпущених запасів з метою завищення суми матеріальних витрат підприємства і для відображення меншої кількості матеріальних цінностей на складах на певну звітну дату);
- для погіршення загального фінансового стану юридичної особи (завищення сум у рахунках за отримання послуги – більша кредиторська заборгованість, завищення сум витрат, що призводять до заниження фінансового результату) або ж його покращання (шляхом завищення сум доходів, прибутку).

За допомогою інтелектуальної підробки отримують безтоварні чи безгрошові документи.

Матеріальну фальсифікацію документу вповноважений встановлювати тільки експерт-криміналіст, оскільки такі дії не відносяться до компетенції експерта-бухгалтера. Останній за допомогою дослідження документів може встановити недоброякісність документу – його безгрошовість чи безтоварність.

Інтелектуальна фальсифікація потребує для свого викриття більш глибокого дослідження: для цього експерту-бухгалтеру необхідно порівнювати, наприклад, зведені реєстри даних первинних документів з первинними документами, звітними даними.

Матеріальна фальсифікація розкривається, зазвичай, методами аналізу даних самого документу. Проте незважаючи на різні ознаки вказаних видів фальсифікації, експерту-бухгалтеру не можна протиставляти ці дві форми недостовірності документів, оскільки, дефекти в оформленні документів можуть свідчити про інтелектуальну фальсифікацію.

Отже, неправильно оформлені документи можуть бути визнані як справжніми, так і підробленими – залежно від результатів перевірки. Справжніми документами є доброякісні документи та документи, які відображають незаконні, але реально здійснені операції, а підробленими є документи, які містять ознаки інтелектуальної чи матеріальної підробки. Підроблені документи викривляють відображені в обліку господарські операції, їх складають для приховування здійснених злочинів. Такі документи завжди є речовими доказами здійсненого злочину.

У літературі й на практиці підроблені документи часто називають фіктивними. Під поняттям “фіктивний документ” слід розуміти вигаданий документ (наприклад, видатковий касовий ордер зазначений у зведеному документі – звіті касира, але фактично такий касовий ордер ніколи не існував). На відміну від фіктивного, підроблений документ існує реально, хоча і відображає фіктивну господарську ситуацію.

Доброякісні документи з формальної сторони і за сутністю відображених в них господарських операцій можуть характеризувати дійсний стан роботи підприємства чи окремих посадових осіб. Для тих же цілей нерідко слугують і документи, які є недоброякісними лише за формою. Останні документи свідчать про недбалість в роботі посадових осіб і можуть бути доказами вчинених посадових злочинів. Розпізнання недоброякісних документів дає можливість слідчому та суду виявити незаконні операції, а експерту-бухгалтеру – дослідити їх і встановити фактичні обставини справи.

Документи є засобом відображення, обґрунтування фактів господарського життя та контролю за правильністю їх здійснення, є ефективним способом виявлення фактичного стану порушень і встановлення причин їх виникнення. Крім того, за допомогою документів, які надають необхідну інформацію, створюється можливість для проведення аналізу результатів господарської діяльності.

Обидва твердження потребують доведення, що є завданням слідчого, який може скористатися допомогою експерта-бухгалтера.

2. Вивчення первинних документів експертом-бухгалтером.

Одним із найбільш важливих для експерта-бухгалтера є питання методики його дослідження. Напрями та методи вивчення матеріалів справи експертом-бухгалтером визначаються, насамперед, поставленими перед ним слідчим або судом питаннями, оскільки в результаті дослідження експерт повинен дати на них конкретні відповіді. Суттєвим фактором при побудові методики експертного дослідження є також межі компетенції експерта-бухгалтера. І, звичайно, методика дослідження експерта-бухгалтера залежить від наданих йому для дослідження документів – об'єктів економічної експертизи.

Спеціалізація експерта-бухгалтера пов'язана з дослідженням документації, яка відображає господарські операції підприємства та їх відображення в бухгалтерському обліку. Тому насамперед розглянемо методику експертного дослідження цих документів.

Факти господарського життя знаходять відображення в первинних документах, показники яких є підставою для здійснення записів у бухгалтерському обліку. Це правило й лежить в основі роботи експерта-бухгалтера: будь-які факти господарського життя, які відображені в документах, можуть бути досліджені. Причому, як сукупність текстової і цифрової інформації – за допомогою первинних документів, так і у вигляді записів бухгалтерського обліку.

Найбільш детальним джерелом про здійснені господарські операції є первинні документи. У попередньому пункті даної теми викладено їх зміст і вимоги до їх складання. Експерту-бухгалтеру необхідна наведена інформація, оскільки він повинен знати, які дані можна одержати з документу та яким чином вони можуть бути інтерпретовані. Крім того, будь-яка невідповідність документу зазначеним вимогам свідчить про порушення, вчинені при здійсненні операції чи створенні документу. Це має безпосередній вплив на побудову методики експертного дослідження.

Існує велика кількість думок щодо підходів до вивчення документів у процесі економічної експертизи. Проте найбільш правильним для експерта є вибір методів і способів, які можуть забезпечити надання повної та об'єктивної відповіді на поставлені слідчим або судом питання. Залежно від змісту останніх, досліджувати первинні документи експерту-бухгалтеру необхідно або:

- за формою – для надання висновку щодо правильності та відповідності документів вимогам до їх оформлення. Для такого дослідження, як правило, достатньо одного документу.

- за змістом – для висновку щодо якості господарських операцій за допомогою дослідження їх змісту на підставі показників документу. У даному дослідженні може стати необхідним використання кількох документів які містять різні характеристики однієї господарської операції (при цьому формальний аспект залишається поза увагою);

- комплексно – за формою та змістом.

Способи дослідження окремого документу сприяють виявленню зловживань у тих випадках, коли в результаті злочинних махінацій виникають протиріччя у складі документу або між окремими його реквізитами. До даної групи належить перевірка документу за формою – формальна та арифметична перевірки.

Основою застосування способів дослідження кількох документів є те, що ці документи не повинні містити протиріч, оскільки відображають показники однієї й тієї ж або взаємопов'язаних операцій. Одночасно порівняння змісту кількох документів, які стосуються однієї і тієї ж або взаємопов'язаних операцій, може призвести до виявлення невідповідності між ними. Для виявлення такої невідповідності застосовуються прийоми зустрічної перевірки, взаємного контролю та нормативно-правової перевірки.

За допомогою способів дослідження облікових даних, які відображають рух однорідних цінностей, виявляються відхилення й протиріччя, які не виникають при нормальному, правильному русі відображеного в документах майна.

Якщо питання, поставлені слідчим або судом, передбачають оцінку документу за його формальною правильністю, то експерт досліджує документ щодо повноти й правильності заповнення його реквізитів, наявності всіх записів, які передбачені законодавством для цього документу, реальності та відповідності цифрових даних, включаючи правильність арифметичних розрахунків.

При дослідженні документу за формою основними способами, які використовує експерт-бухгалтер, є формальна та арифметична перевірки.

Формальна перевірка передбачає встановлення повноти та правильності оформлення документів, заповнення реквізитів, відповідність підписів осіб, які склали документ. Цей спосіб документального контролю дозволяє переконатися, що для оформлення даної господарської операції використано документ необхідної форми. Належним чином оформлений документ повинен мати всі відомості, необхідні для обґрунтування облікових записів, контролю за здійснюваними господарськими операціями та одержання вичерпних відомостей про ці операції. Так, наприклад, зазначення номеру та дати реєстрації будь-якого документу в ряді випадків перешкоджає складанню безтоварних і безгрошових документів. формальну перевірку застосовують з метою виявлення фактів підробки та дописок в документах, виправлення цифрових даних і зміни реквізитів. Оскільки наявність виправлень може бути сигналом недоброякісності документу.

При формальній перевірці виявляється наявність і достовірність тих реквізитів, які передбачені для даного типу документів. Реквізити документу – це найважливіші відомості про певні господарські факти, явища і процеси, що характеризують певні властивості цих фактів. Такі реквізити, як підписи, печатки, штампи за необхідності можна порівняти з реквізитами інших документів, які складені раніше або пізніше.

На кожному підприємстві діють визначені правила ведення документації. Одні з них є загальними для всіх підприємств (наприклад, правила оформлення первинних документів, облікових реєстрів, звітності, які визначаються законодавством країни), інші діють в межах окремих відомств (наприклад, правила зберігання документів під грифом “таємно”, відповідальність за їх дотримання встановлюються й затверджуються керівником підприємства, в діяльності якого використовуються такі документи.

При здійсненні формальної перевірки особлива увага звертається на:

- нумерацію документів. Часто в документі номер взагалі не зазначається, що може свідчити про фіктивність документу, його несвоєчасне оформлення, неувважність бухгалтерських працівників, а також порушення в документообороті підприємства.

- дату складання документів. Вона повинна відповідати вимогам документу (наприклад, у видатковому касовому ордері одержувач коштів повинен зазначити дату отримання коштів із вказанням назви місяця прописом), а також формату країни, в якій створено документ: дата зазначається тільки цифрами або цифрами й буквами (місяць). Необхідною є відповідність дати документу встановленому стандарту дати: європейському,

американському чи японському. У зв'язку з цим, експерт-бухгалтер перед дослідженням повинен з'ясувати стандарт, який використовує підприємство, для уникнення помилкових висновків. Це обумовлено тим, що дати за різними стандартами відрізняються порядком зазначення числа, місяця й року;

- наявність віз посадових осіб, уповноважених надавати дозвіл на здійснення господарських операцій, оскільки віза є своєрідним засвідченням того, що керівнику відомо про здійснення цієї операції та дозволу керівника на її проведення.

Експертного дослідження потребує також точність зазначення одиниць виміру та відповідність їх кількісним показникам операції. На практиці такі розбіжності зустрічаються досить часто. Наприклад, в найменуванні одиниці виміру зазначається "тонна", а кількість запасів проставляється в кілограмах. За рахунок цього кількісний показник операції збільшується в тисячу разів, а наслідок – виникнення незрозумілих лишків або недостач, марне витрачання часу на з'ясування причин таких явищ. Також перевіряють дотримання однозначності кількісно-сумових показників. Тобто, години, дні, витрати пального, тоно-кілометри проставляють в цілих числах; тонни, машино-зміни, умовні еталонні гектари – з одним знаком після коми; обсяг виконаних робіт – з двома знаками.

Крім того, експерт-бухгалтер повинен встановити наявність на первинних документах, які пройшли всі стадії обробки, відмітки про відображення документу в регістрах обліку або зведених документах, що проставляється виконавцем. При ручній обробці цією відміткою є дата запису до облікового регістру, а при обробці на комп'ютері – відтиск штамп контролю, відповідального за обробку документів. Ця позначка виключає можливість повторного використання документів.

З метою визначення правильності сумарних і кількісних показників операції, арифметичних розрахунків при її документальному відображенні, експерт-бухгалтер повинен провести арифметичну перевірку.

Арифметична перевірка – це перевірка документів, яка здійснюється шляхом перерахунку результатів таксування, загальних підсумків, узгодження нарахунків і утримань (знижок) тощо, з метою визначення правильності розрахунків і виявлення можливих зловживань, які приховані неправильними арифметичними діями. За допомогою цієї перевірки експерт-бухгалтер перевіряє правильність підрахунків у кожному з документів, які досліджуються. Експерту-бухгалтеру необхідно здійснювати таку арифметичну перевірку, оскільки підсумки можуть бути правильні, однак, суми, які їх складають, не відповідати підсумку.

Тобто, прийоми арифметичної перевірки дозволяють виявити суттєві викривлення інформації, завуальоване розкрадання. Наприклад, бухгалтер вступає в змову з касиром і завищує в платіжній відомості підсумок готівки до видачі. З поточного рахунку касир отримує кошти в сумі, що дорівнює підсумку за платіжною відомістю. Тобто, більше, ніж потрібно видати працівникам. Після цього касир, видає працівникам грошові кошти в сумі, меншій ніж підсумок (спотворений) за відомістю, однак, списує за видатковим касовим ордером суму, що дорівнює підсумку в платіжній відомості, – завищену. Різниця в сумах коштів, що у нього залишається розділяється між ним і бухгалтером.

Слід обов'язково звертати увагу на підсумки в документах, які викривляються при множенні кількісних показників на вартісні (наприклад, акт приймання-передачі, накладна на внутрішнє переміщення товарно-виробничих запасів тощо).

Арифметична перевірка документів є одним із найскладніших етапів експертного дослідження, оскільки при складанні документів, особливо внутрішніх, не завжди проставляють вартісні показники (заробіток працівника або бригади, вартість відпущених матеріалів тощо).

Органами Державної податкової служби України визначено, що слід розуміти під арифметичними помилками. Це, зокрема, помилки або описки, допущені платником податку при заповненні декларації (розрахунків) або додатків до них, при виконанні арифметичних дій (додавання, віднімання, множення, ділення, розрахунку відсотків, частки), які

передбачені при обчисленні об'єкта оподаткування з метою визначення податкових зобов'язань з податку, збору, обов'язкового платежу, а також описки, допущені при перенесенні даних з додатків, на підставі яких заповнюються відповідні рядки декларації (неправильно проставлена кома при вказанні одиниці виміру, неправильно перенесений підсумок з додатку та ін.)

У деяких випадках у експерта виникає також необхідність в проведенні таксування (перемноженні ціни запасів на їх кількість, розцінки на обсяг виробітку тощо) та підсумовуванні показників у документах. Це стає особливою копіткою роботою за значної кількості найменувань запасів (робіт) у документі.

Необхідність проведення експертом-бухгалтером формальної та арифметичної перевірки обумовлюється тим, що неякісна інформація бухгалтерського обліку виникає через помилки працівників, які її реєструють. Саме на стадіях складання первинної документації, реєстрації даних, як доводить практичний досвід, допускаються випадки свідомої фальсифікації показників, а значить – відомостей про господарську діяльність.

Свідомо фальсифікація показників первинних документів, як правило, здійснюється з метою:

- відображення завищених, поліпшених результатів роботи конкретного працівника структурного підрозділу чи в цілому господарської діяльності для отримання кращої оцінки підсумків роботи або високої винагороди;
- розкрадання (привласнення) майна підприємства.

Проте для виявлення зазначених порушень і встановлення обставин їх вчинення формальної і арифметичної перевірки недостатньо. Крім того, перед експертом-бухгалтером, як правило ставляться питання, які вимагають оцінки якості та встановлення фактичних обставин господарських операцій.

Для цього експерту-бухгалтеру необхідно встановити правильність здійснення і відображення в документі господарської операції за допомогою дослідження відомостей про неї.

Кожна господарська операція, яку можна визначити як відносини між фізичними та юридичними особами, здійснюються з певною метою. В цьому полягає її важливість та необхідність відображення в документі, який повинен відповідати законодавчо закріпленим вимогам до його оформлення. Тобто, відсутність будь-якого реквізиту (або ж наявність зайвих), необумовлені виправлення в документі одразу сприймаються як свідчення нездійсненності господарських операцій або ж викривлення їх сутності. Разом з тим, зовнішні неточності можуть бути не зумисними діями, а механічними помилками особи, відповідальної за створення документу. У зв'язку з цим для об'єктивності висновків експерт-бухгалтер повинен вивчити або визначити фактичні обставини господарської операції.

Господарськими операціями називаються оцінені та задокументовані факти господарського життя, у результаті яких відбувається зміна стану (складу) майна, капіталу, зобов'язань і фінансових результатів підприємства. Господарська операція в економічній експертизі є поняттям набагато ширшим, ніж в обліку. Це пов'язано з тим, що в економічній експертизі під операцією розуміють будь-яку задокументовану ситуацію, яка може й не відображатися в бухгалтерському обліку.

Завданням експерта-бухгалтера є встановлення достовірних характеристик-показників господарських операцій, які обумовили призначення економічної експертизи. Причому виконати це завдання експерт-бухгалтер може за допомогою використання лише наданих йому документів слідчим або судом і сукупності методів і способів дослідження. Крім того, складність вивчення господарських операцій експертом-бухгалтером у процесі економічної експертизи пов'язана з тим, що експерт-бухгалтер не був очевидцем подій, про які свідчить документ. У зв'язку з цим, експерт повинен максимально правильно використати логічне мислення, знання бухгалтерського обліку, економічного аналізу, методики господарського контролю.

Такий комплекс знань передбачає вміння експерта-бухгалтера зрозуміти сутність розслідуваної справи, оцінити достатність наданих документів для відповіді на питання слідчого чи суду, а також побудувати й довести (або спростувати) гіпотезу. Це вміння є одним із основних показників рівня професійної підготовки експерта.

Основним підходом у вивченні господарських операцій експертом-бухгалтером є системний підхід, але він не повинен протиставлятися іншим способам і прийомам проведення експертного дослідження.

Система методів, прийомів і способів вивчення господарських операцій в процесі експертного дослідження – це сукупність способів і прийомів, які застосовуються експертом-бухгалтером для вивчення зафіксованих у документах господарських операцій з метою формування правильних висновків щодо фактичних обставин ситуації, з якою пов'язані питання слідчого (суду).

Системний підхід в методиці експертного дослідження дозволяє, з одного боку, поділити складні для вирішення експертом-бухгалтером ситуації на складові для забезпечення їх об'єктивного та правильного вирішення. Найдоцільнішою при цьому є постановка конкретних питань, які мають апробовані способи вирішення. З іншого боку застосування системного методу сприяє дослідженню господарських операцій як єдності певних обставин, що дозволяє, в підсумку, сформулювати узагальнюючий висновок.

Характер використання системного підходу в дослідженні складних ситуацій потребує високого рівня знань експерта-бухгалтера, його вміння оцінити матеріали справи на їх достатність, вчасно визначити необхідність у знаннях фахівця іншої спеціальності. Системний підхід потрібно застосовувати при експертному дослідженні будь-яких питань, оскільки дослідження операції потребує вивчення не тільки внутрішніх, але й зовнішніх зв'язків з іншими операціями.

Успішне застосування системного підходу в дослідженні експерта-бухгалтера залежить від:

- чіткості поставлених перед експертом питань;
- можливості конструювання версій з урахуванням достатності інформації, яку містять матеріали наданої експерту справи, та досвіду його роботи;
- можливості залучення необхідних спеціалістів і виконавців до проведення дослідження, а також застосування комп'ютерної техніки.

Саме застосування системного підходу забезпечить в процесі дослідження господарських операцій вивчення відносин між учасниками операції, змін у її матеріально-речовому змісті за допомогою сукупності прийомів і способів виявлення, аналізу та оцінки взаємозв'язків між складовими господарської операції. При цьому найбільш надійним способом виявлення таких зв'язків є логічний аналіз змісту, обсягу та сутності операцій на підставі показників документу.

Існують загальні прийоми аналізу змісту операцій, якими повинен володіти експерт-бухгалтер. Однак він самостійно вирішує застосування яких з них є найбільш прийнятими для вирішення конкретного питання.

Взагалі ж, питання слідчого або суду, можуть стосуватися:

- або оцінки законності операції;
- або оцінки достовірності її відображення;
- або визначення доцільності.

Це визначає напрями експертного дослідження господарських операцій. Законність – це відповідність змісту та обставин здійснення операції вимогам чинних законів, інструкцій, положень, стандартів чи інших нормативних документів, які регулюють проведення досліджуваної операції. Законність операції встановлюється порівнянням змісту й умов її здійснення з нормами чинного законодавства та нормативними документами, що регламентують діяльність підприємства. У процесі дослідження документів для вивчення законності операцій застосовують в поєднанні з формальною і арифметичною нормативно-правову перевірку. Вона полягає у вивченні господарських операцій щодо їх відповідності

вимогам чинних законів, інструкцій, положень, стандартів. Сутність та межі такої перевірки багато в чому залежать від типу операцій, що перевіряються: нарахування і виплата заробітної плати, застосування норм природного убутку, ставок оподаткування для розрахунку податків, зборів, платежів, внесків до фондів соціального страхування, списання витрат на собівартість продукції (товарів, робіт, послуг) і норм, які регулюють здійснення цих операцій.

Неправильне застосування або незастосування ставок оподаткування чи коефіцієнтів при визначенні податкового зобов'язання з того чи іншого податку, збору (обов'язкового платежу) нормативними актами Державної податкової служби України визначене як методологічна помилка.

Нормативною перевіркою встановлюються факти невиконання окремих вказівок вищестоящих органів, що належать до фінансово-господарської діяльності. Така перевірка застосовується у випадку, коли під сумнів ставиться правильність або законність документу на виплату готівки, передачу матеріальних цінностей та інші подібні операції.

У комплексі з арифметичною перевіркою цей прийом дозволяє виявити випадки приховування недостач, втрат, крадіжок і перевитрат за рахунок завищення планових та нормативних витрат на виробництво продукції або бюджетних коштів за окремими статтями, кошторисів витрачання, списання на витрати виробництва грошових і матеріальних ресурсів за нормами, коли їх фактичне витрачання є меншим.

Достовірність операції визначається повнотою і правильністю її документального оформлення відповідно до встановлених законодавством вимог. Під достовірністю операції розуміють ступінь або рівень адекватного відображення в документах об'єктивно здійснених явищ, подій або процесів, повного та безпомилкового відображення їх сутності.

Доцільність (ефективність) операції визначають шляхом перевірки відповідності її показників плановим, нормативним та аналогічним показникам інших підприємств, умовам і меті діяльності юридичної особи, а також іншим показникам, які характеризують економічну ефективність або об'єктивну необхідність здійснення операції.

На практиці в питаннях до експерта-бухгалтера досить часто зустрічається поєднання завдань щодо операції. Тобто, експерту-бухгалтеру при відповіді на питання слідчого (суду) потрібно, наприклад, встановити законність операції і достовірність її відображення в документах, її доцільність і достовірність тощо.

Для встановлення доцільності та достовірності господарської операції експерт-бухгалтер не може обмежитися застосуванням арифметичної, формальної та нормативно-правової перевірки. Інформації, яку можна отримати в результаті їх проведення, недостатньо для дослідження взаємозв'язків між операціями та в їх межах. Тому при виявленні експертом-бухгалтером господарської операції потрібно використовувати також наступні способи та прийоми господарського контролю.

За допомогою економічної перевірки встановлюють доцільність господарських операцій. Тобто, визначають, яку користь, економічну вигоду вони надають, чи були складені економічно обґрунтовані розрахунки та які результати їх здійснення. Ця перевірка полягає також у дослідженні логічної відповідності характеристик операції.

Економічна перевірка безпосередньо пов'язана з логічною, причому для експерта-бухгалтера є їх використання у поєднанні. Логічна перевірка здійснюється за допомогою співставлення фактичних результатів з аналогічними або взаємопов'язаними даними документів. Цей спосіб контролю надає експерту можливість виявити приховування розкрадання, приписки виконаного обсягу робіт та інші зловживання за допомогою оформлення документів і записів у бухгалтерському обліку.

У процесі логічної перевірки за допомогою різних співставлень взаємопов'язаних виробничих і фінансових показників встановлюється об'єктивна можливість здійснення документально оформлених господарських операцій. Розкриття і трактування експертом-бухгалтером змісту логічних зв'язків між цими показниками сприяє оперативному

виявленню порушень законодавства, що, у свою чергу, сприяє запобіганню неправомірного витрачання коштів тощо.

Економічна та логічна перевірки є базою для використання експертом-бухгалтером прийомів взаємного контролю. Вони використовуються для встановлення відповідності показників різних документів, які характеризують одну й ту ж або взаємопов'язані господарські операції. Вони, як правило, полягають в сукупності кількох дій, кожна з яких оформлюється первинним документом. Якщо відсутні порушення у здійсненні операцій, то показники цих документів відповідають одне одному.

За допомогою взаємної перевірки можуть бути виявлені ознаки безтоварних і безгрошових операцій; наявності та реалізації сторонніх товарів; створення неврахованих лишків матеріалів, готової продукції, товарів, грошей; необґрунтованого нарахування заробітної плати, а також ознаки розкрадання і зловживання, що приховуються шляхом внесення до облікових реєстрів записів, які не підтверджуються документами, та складанням неправдивих і неправильних бухгалтерських проводок тощо.

При проведенні взаємної перевірки порівнюються різні за своїм найменуванням і характером документи, в яких відображаються різні аспекти однієї і тієї ж або декількох взаємопов'язаних операцій. Так, порівнюються:

- прибутково-видаткові документи, які безпосередньо фіксують рух товарно-матеріальних цінностей або грошових коштів з іншими документами, що відображають ті ж операції, але в інших аспектах. Наприклад, дані нарахування заробітної плати за виготовлення продукції основного виробництва порівнюються з кількістю фактично оприбуткованих готових виробів на складі. Можуть бути співставлені також дані про списання основних засобів з інформацією про витрати на їх ліквідацію та з накладними на оприбуткування запасних частин до машин та обладнання від ліквідації цих необоротних активів, документами на здавання металобрухту. Крім того, порівнюються також дані виконавчих і розпорядчих документів. Розпорядчими документами називають такі, які містять розпорядження уповноважених осіб на здійснення будь-яких дій. Виконавчі документи підтверджують здійснення таких розпоряджень. Порівняння вказаних документів надає можливість перевірити, чи відповідають виконані дії змісту розпорядження тощо;

- дані про оприбутковані товарно-матеріальні цінності з даними про тару, в якій вони перевозилися. Порівняння таких даних в багатьох випадках дозволяє виявити невідповідність між ними, яка, зазвичай, полягає в тому, що тари виявляється мало або, навпаки, більше, ніж необхідно для розміщення товару. Такі розбіжності бувають наслідком відпуску неврахованого товару, переписування накладних з метою заниження кількості відпущених цінностей тощо;

- дані первинних документів з даними облікових реєстрів.

Окремої уваги заслуговує використання в дослідженні експерта-бухгалтера даних оперативного обліку. При викривленні господарських операцій в бухгалтерському обліку їх дійсний характер і обсяг часто можна встановити саме за допомогою даних оперативного обліку.

Порівняння операцій, відображених в облікових реєстрах бухгалтерського обліку, із записами оперативного обліку, є досить доцільним, оскільки забезпечує більшу точність висновків експерта. Для відображення господарських операцій в реєстрах бухгалтерського обліку дані оперативного обліку не є підставою. Тому вони, як правило, дані працівниками бухгалтерії, аудиторами чи ревізорами не контролюються. У зв'язку з цим, особи, які здійснюють порушення, ретельно відпрацьовують лише операції, що охоплюються бухгалтерським обліком, не звертаючи уваги на дані оперативного.

З метою спрощення обліку іноді практикується поєднання оперативного та бухгалтерського обліку. В таких випадках і бухгалтерські, і оперативні записи мають однакове значення для експерта. Крім того, в ряді випадків певне значення мають записи посадових осіб та інші неофіційні матеріали, оскільки на підставі таких даних можуть бути

виявлені зловживання, визначений розмір матеріального збитку, відповідальні за збиток особи та ступінь відповідальності кожного з них.

Специфічність характеру оперативних і неофіційних матеріалів визначають те, що експерт-бухгалтер може використовувати їх як допоміжні матеріали у своєму дослідженні.

Залежно від віднесення оперативних та неофіційних записів до офіційних документів і реєстрів бухгалтерського обліку можна виділити їх чотири групи:

- документи, що не знаходять відображення безпосередньо в бухгалтерському обліку, але складання яких передбачене відповідними інструкціями (наприклад, касові чеки або касова стрічка). Експерт впевнюється в повноті таких документів та в їх хронологічній відповідності даним офіційних документів і бухгалтерському обліку, встановлює тотожність таких документів або фіксує розбіжності між ними. Подібні документи іноді зберігаються недбало, іноді частина з них може бути вилучена або втрачена. Якщо кількість таких документів або зазначена в них сума або кількість виявляється меншою за кількість і суму, що зазначені в облікових реєстрах, експерт повинен лише констатувати розмір розбіжностей, але висновків з даного приводу давати не повинен;

- документи, оформлені в довільній формі посадовими особами або матеріально відповідальними особами. Такі документи є для експерта-бухгалтера підставою для розрахунку розміру матеріального збитку або визначення матеріально відповідальних осіб. Однак вони можуть допомогти у поясненні тих фактів, які виявлені експертом на підставі офіційних документів і записів облікових реєстрів;

- реєстри оперативного обліку, що доповнюють або розшифровують дані бухгалтерського обліку або мають самостійне значення. Прикладом таких реєстрів є картки кількісного обліку товарно-виробничих запасів і сальдові відомості, які на деяких підприємствах ведуть комірники та рядові бухгалтери. У даному випадку застосовується сальдовий спосіб обліку матеріалів. Він є оперативно-бухгалтерським способом внаслідок поєднання в облікових реєстрах прийомів обох видів обліку. На практиці такий облік іноді ведеться з порушенням встановлених правил. Записи в оперативному, кількісному обліку матеріалів комірника та записи в систематичному, сумовому, бухгалтерському обліку таких же матеріалів не збігаються. Перевіривши документальну обґрунтованість оперативного обліку та виявивши розбіжності між документами й обліковими записами, експерт-бухгалтер може зробити відповідні висновки або визначити додаткові напрями дослідження;

- неофіційні записи матеріально відповідальних та посадових осіб. Слід розрізняти неофіційні записи з розписками або без розписок осіб, які беруть участь в операціях, відображених в таких записах. Якщо неофіційні записи підписані особами, які передали та прийняли матеріальні запаси, або грошові кошти в цілому відповідають даним бухгалтерського обліку, то експерт може вважати їх достатніми для категоричного висновку про наявність або відсутності недостачі матеріальних запасів. Якщо такі неофіційні документи не відображені в документах бухгалтерського обліку й не підтверджені підписами осіб, що брали участь у здійсненні відповідних операцій, то експерт не може прийняти такі записи та покласти їх дані в основу свого висновку. За відсутності підписів осіб у таких документах експерт робить відповідні висновки лише на підставі документів і реєстрів бухгалтерського обліку, а про результати дослідження неофіційних записів лише згадує у висновку. Проте він може врахувати ці відомості в дослідженні інших документів.

Можливості взаємного порівняння різних документів дуже різноманітні й визначаються переліком документів справи, а також галузевою специфікою підприємства, документи якого досліджуються експертом-бухгалтером. Так, у процесі експертного дослідження операцій за роботами такого виду, які в натурі точно перевірити не можливо (наприклад, ремонтні, будівельні та інші роботи, послуги) застосування взаємної перевірки є особливо ефективним.

Вище згадувалося, що господарська операція – це взаємовідносини принаймні двох суб'єктів (юридичних осіб, їх підрозділів тощо). У зв'язку з цим, первинні документи, якими оформлюються господарські операції, складаються, як правило, в двох або більше

примірниках. При здійсненні внутрішніх операцій примірники потрапляють до різних підрозділів одного підприємства, а при зовнішніх операціях – до багатьох. Показники усіх примірників документу, незалежно від місця їх зберігання, повинні бути тотожними. Однак це правило досить часто порушується, що виявляється при детальному дослідженні цих документів. Тому одним з найефективніших способів виявлення порушень і зловживань є використання способу зустрічної перевірки.

Проведення зустрічної перевірки дає можливість виявити такі зловживання, за яких двосторонні операції отримують різне відображення у кожній із сторін. Наприклад, неоприбуткування отриманих від постачальників запасів; привласнення виручки, яка здається до банку; завищення ціни у видаткових документах; наявність безтоварних операцій тощо. Такі зловживання приховуються шляхом виправлення даних в окремих примірниках документів, складанням нових неправдивих документів, неправильного відображення чи взагалі невідображення в документах і облікових регістрах операцій, які насправді були здійснені.

Отримавши результати проведеної зустрічної перевірки, експерт-бухгалтер досліджує дані результативного документу такої перевірки за допомогою аналізу та порівняння цих даних з даними, отриманими при дослідженні інших матеріалів справи. Крім того, за клопотанням експерта-бухгалтера для дослідження йому можуть бути надані:

- два примірники одного і того ж документу, вилучені у двох різних підприємств. Часто при відпуску продукції в торговельну мережу в товарно-транспортній накладній, яка виписується виробничим підприємством для торговельного підприємства, включається поряд з найменуваннями продукції, відображеної в обліку, необліковувана. Після її надходження до торговельного підприємства такий примірник накладної знищується. Якщо саме цей примірник був своєчасно вилучений у торговельного підприємства та наданий експерту разом з примірником тієї ж накладної промислового підприємства, де необлікована продукція відсутня, дописку легко встановити шляхом порівняння двох примірників накладної;

- два документи, які вилучені на різних підприємствах, але пов'язані між собою однаковим змістом відображених в них операцій. Тут необхідно пам'ятати, що операція з передачі грошових і товарно-матеріальних цінностей з одного підприємства на інше (купівля-продаж) оформлюється у постачальника складанням видаткового, а у покупця – прибуткового документу. Іншими словами, операція з купівлі-продажу будь-якого товару завжди знаходить своє відображення в синтетичному та складському обліку товарно-виробничих запасів та обліку грошових коштів продавця і покупця в рівній сумі, але в протилежних напрямках (у продавця – витрачання запасів і надходження коштів, у покупця – витрачання коштів і надходження запасів). Це фіксується у відповідних документах. Розбіжності в змісті таких документів можуть свідчити про здійснення підробки. Так, наприклад, бухгалтер одного підприємства, що викрав готівку з каси, склав видатковий касовий ордер, де вказав, що гроші передані дочірньому підприємству. Однак він не встиг попередити про це бухгалтерів дочірнього підприємства й оприбуткування коштів в касу дочірнього підприємства не було відображено в документах. Зустрічна перевірка документів материнського та дочірнього підприємства дозволила встановити підробку;

- два документи, що відображають однакові операції, які вилучені в різних відділах одного й того ж підприємства. Наприклад, продукція прядильно-ткацької фабрики відпущена не за призначенням, тоді як документи на відпуск оформлені на те підприємство, яке повинно за договором отримати дану продукцію. Для виявлення такого зловживання рахунки фабрики порівняно з документами її відділу збуту, де в транспортних документах відображена відправка продукції не на те підприємство, яке зазначено в рахунку-фактурі.

В експертному дослідженні змісту господарських операцій може застосовуватися й спосіб контрольного порівняння залишків. Його зміст полягає в перевірці кількісної інформації про рух однорідних запасів за міжінвентаризаційний період, шляхом додавання

до залишку товару на початок інвентаризаційного періоду кількості товарів, які надійшли за період, що перевіряється, і віднімання задокументованого витрачання.

Максимально можливий залишок порівнюється з залишком, який зазначається в описі фактичної наявності товарів на певну дату. Якщо максимально можливий залишок перевищує фактичний – це може свідчити про невідображення в обліку реалізації товарів. Якщо ж залишок за описом фактичної наявності перевищує максимально можливий залишок, то це може бути ознакою:

- приписування товарів в інвентаризаційному описі на кінець періоду;
- заниження фактичної наявності товарів в інвентаризаційному описі на певну дату;
- наявності або реалізації товарів без документів (сторонній товар);
- пересортування однорідних товарів при надходженні, задокументованому витрачання або інвентаризації;
- безтоварність операцій, відображених у видаткових документах.

Таким чином, цей спосіб документального контролю дозволяє виявити протиріччя в обліковій інформації, що є ознакою можливих зловживань або суттєвих недоліків у роботі матеріально відповідальних осіб або членів інвентаризаційної комісії, приписок матеріальних запасів в інвентаризаційних описах: недооприбуткування частини запасів, що надходять на підприємство; надлишкове списання частини запасів під виглядом задокументованих витрат, неправомірного оформлення пересортування; маніпулювання (заниження або завищення) цін на товари, що відпускаються та списуються тощо.

Контрольне порівняння залишків зазвичай проводиться експертом при дослідженні документів підприємств роздрібної торгівлі та інших галузей діяльності, де практикується ведення лише сумового обліку.

Як самостійний спосіб документального контролю контрольне порівняння дозволяє виявити зловживання персоналу (адміністрації), які пов'язані зі створенням неврахованих лишків окремих видів товарно-виробничих запасів і приховуванням частини виручки, отриманої від населення за реалізацію товарно-матеріальних цінностей тощо.

Разом з тим, даний спосіб документального контролю має і суттєві недоліки. Перш за все, супроводжується великими затратами праці висококваліфікованого персоналу та виникненням технічних складностей з виявленням зловживань між датами інвентаризацій, оскільки матеріально відповідальні особи мають можливість приблизно збалансувати розміри оприбуткування і документального списання товарно-виробничих запасів.

У зв'язку з цим, застосування експертом цього способу доцільне лише тоді, коли експерт-бухгалтер має додаткові факти, що ставлять під сумнів доброякісність облікової інформації про рух того чи іншого виду цінностей.

Для вивчення первинних документів з руху товарно-виробничих запасів підприємств, аналітичний бухгалтерський облік яких ведеться лише в підсумковому вартісному вимірнику експерту-бухгалтеру доцільно використовувати спосіб відновлення кількісно-сумового обліку.

Відновлення кількісно-сумового обліку полягає в тому, що за первинними документами в хронологічній послідовності відтворюється надходження та витрачання запасів за кожним артикулом, видом або типовим розміром. Результати відновлення кількісно-сумового обліку дають можливість аналізувати рух запасів за певний період часу, викривати випадки приховування недостач дорогих товарів шляхом заміни їх дешевими тощо.

Відновлення кількісно-сумового обліку надає можливість виявити протиріччя в документах, які відображають рух однорідних цінностей лише на кінець інвентаризаційного періоду. Таким чином, застосування цього способу дозволяє експерту-бухгалтеру зібрати додаткові дані про ознаки потенційних зловживань, виявити значну кількість протиріччя в облікових даних. Серед таких протирічч можуть бути наступні:

- кількість відпущених товарно-матеріальних цінностей перевищує їх максимально можливий залишок;
- документально оформлене таке витрачання товарно-виробничих запасів, якого взагалі не могло бути тощо.

Типовим прикладом таких зловживань при здійсненні складських операцій може бути відпуск товару нижчого сорту замість вищого, у виробничих операціях на підприємствах громадського харчування – заміна при відпуску продуктів іншими, більш дешевими. Як правило, утворені лишки зловмисники реалізують, а грошова виручка привласнюється. Наведені та інші подібні зловживання можуть бути виявлені лише шляхом відновлення кількісно-сумового обліку.

Недоліком цього способу є те, що зловживання можуть бути здійснені матеріально-відповідальними особами між датами інвентаризацій та можуть бути добре завуальованими шляхом збалансування обсягів оприбуткування і документального витрачання товарів протягом міжінвентаризаційного періоду. Усунути даний недолік можна, за допомогою хронологічного способу контролю господарських операцій.

Застосування способу хронологічної перевірки руху товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів дозволяє експерту-бухгалтеру виявити значну кількість додаткової інформації про невідповідність в облікових даних. Серед таких невідповідностей, які підтверджують можливість зловживань, можуть бути:

- кількість відвантажених товарно-виробничих запасів на визначену дату перевищує їх максимально можливий залишок на момент відпуску, що може свідчити про витрачання грошових коштів, товарно-виробничих цінностей, надходження яких не відображені в обліку;
- в окремі дні документально оформлене витрачання товарно-виробничих запасів, які ще не надійшли до господарюючого суб'єкта тощо;
- підробки документів за операціями з видачі готівки, відпуску запасів тощо.

На практиці цей спосіб застосовують, якщо за результатами проведеної інвентаризації не виявлено ні лишків, ні недостач запасів або коштів, але відомо, що на підприємстві, де всі операції відображені в документах, мають місце порушення. Для виявлення зловживань також рекомендується порівнювати групи документів, що відображають однотипні операції. Такими документами є, наприклад, звіти однієї й тієї ж матеріально відповідальної особи за суміжні періоди; накладні на відпуск з підприємства одного і того ж товару (продукції) іншим підприємствам тощо. Якщо порівняння таких документів не відповідає показникам всіх інших документів даної групи при відсутності об'єктивних причин для цього, це може свідчити, наприклад, про реалізацію неврахованих матеріальних цінностей і готової продукції.

Хронологічна перевірка більш трудомістка, ніж контрольне порівняння або відновлення кількісно-сумового обліку. Однак при комп'ютеризованому обліку (а також за наявності у експерта навичок роботи з відповідним програмним забезпеченням) строки виконання такої роботи можуть бути короткими, а робота – менш трудомісткою.

Крім наведених вище способів документального контролю, для дослідження господарських операцій можливим є використання й інших способів, які базуються на дослідженні первинних документів. До них належать:

1. Зіставлення змісту документів, що складені на початкову операцію зі змістом документів, що відображають здійснення інших операцій, зумовлених першою. Сутність цього способу полягає в тому, що експерт, перевіряючи конкретну операцію, виявляє інші обов'язкові операції, які повинні були здійснитися внаслідок тієї, що перевіряється, та порівняти їх. Різновидом даного способу є порівняння даних про кількість виданих запасів з даними про тару, в якій вони перевозилися.

2. Дослідження фактів за кінцевою (заключною) операцією. Цей спосіб полягає в тому, що дослідження операцій, які за технологічним процесом передують кінцевій (заключній) операції, експерти-бухгалтери не здійснюють. Натомість ретельно аналізують

лише останню операцію. Даний спосіб доцільно застосовувати експерту-бухгалтеру. У даному випадку йдеться про різновид взаємної перевірки, коли питання слідчого чи суду пов'язані зі встановленням повноти оприбуткування готової продукції з виробництва. Експерт-бухгалтер повинен чітко знати технологію виробництва, з яким пов'язана розслідувана справа. Проте найчастіше використанню цього способу експертом-бухгалтером, зазвичай, передують мотивована експертна оцінка спеціалістів-технологів про дійсні витрати сировини й матеріалів на виготовлення даної продукції.

3. Дослідження паралельних проводок необхідно застосовувати при дослідженні залежних або взаємообумовлених операцій. У даному випадку експерту необхідно перевірити наявність бухгалтерських проводок за усіма операціями, які повинні бути здійснені. До таких операцій належать: нарахування заробітної плати й обов'язкова наступна операція з нарахування внесків до фондів соцстраху, які сплачуються підприємством. Тобто, якщо експерту-бухгалтеру поставлено питання про правильність ведення підприємством обліку розрахунків з фондами соціального страхування, він повинен встановити, чи нараховано підприємством заробітну плату. Для цього експертом перевіряється наявність проводок нарахування заробітної плати: за дебетом рахунків витрат і кредитом рахунку з обліку зобов'язань з оплати праці й проводок з відображення заборгованості перед фондами соціального страхування: за дебетом рахунків для обліку витрат і кредитом рахунків з обліку розрахунків з фондами соціального страхування.

Наведені кореспонденції рахунків і є паралельними. Іншим прикладом може бути дослідження експерта-бухгалтера безтоварності та транзитності операцій з купівлі-продажу запасів. Якщо однією з гіпотез експерта-бухгалтера буде те, що запаси прийняті на відповідальне зберігання, то в бухгалтерському обліку надходження таких запасів повинне відображатися за дебетом рахунку для обліку активів на відповідальному зберіганні (рахунок позабалансового обліку). Одночасно, в обліку підприємства, яке прийняло цінності на відповідальне зберігання, повинні бути нараховані доходи за такі послуги кореспонденцією рахунків: за дебетом рахунків з обліку розрахунків з іншими дебіторами і кредитом рахунку з обліку інших доходів від операційної діяльності. Якщо таких проводок немає або відсутня одна з них, експерт-бухгалтер може зробити висновок про сумнівність самої господарської операції.

4. Дослідження показань учасників розслідування справи. Вище згадувалося, що роботу експерта-бухгалтера із вивчення господарських операцій ускладнює те, що він не був їх очевидцем, а документи (первинні, облікові реєстри) можуть не мати жодних відхилень. У таких випадках експерт-бухгалтер іноді досліджує показання осіб, причетних до здійснення операцій, – вони можуть уточнити деякі обставини операцій або ж взагалі заперечити її здійснення.

Таким чином, дослідження документів за змістом полягає у дослідженні господарських операцій з метою встановлення їх фактичних обставин.

У цілому ж, для забезпечення об'єктивних і повних відповідей експерта-бухгалтера на поставленні слідчим питання необхідне дослідження документів у комплексі: як за формою, так і змістом. У такому органічному поєднанні вивчення експертом-бухгалтером документів забезпечить обґрунтованість експертного висновку та сприятиме його доказовій силі.

ТЕМА 6. ЕКСПЕРТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІСТРІВ ОБЛІКУ ТА ЗВІТНОСТІ

План лекції

1. *Дослідження облікових регістрів бухгалтерського обліку..*
2. *Методика дослідження звітності експертом-бухгалтером.*

1. Дослідження облікових регістрів бухгалтерського обліку.

Велика кількість господарських операцій, які є основою процесу господарювання, зумовлює існування великої кількості різноманітних первинних документів, які фіксують здійснені операції. Тому закономірною є потреба узагальнення і систематизації значної кількості таких записів, що забезпечується за допомогою облікових регістрів. Вони є наступним після первинної документації етапом і видом відображення фактів господарського життя в інформаційній системі підприємства. Крім того, облікові регістри є найважливішим засобом ведення бухгалтерського обліку, узагальнення і систематизації даних про поточні факти господарського життя підприємства. Одночасно вони допомагають визначити та відобразити результати діяльності юридичної особи та її фінансово-майнове становище. Причому однією з найсуттєвіших переваг облікових регістрів є створення ними можливості отримувати інформацію про фінансове становище й результати господарювання підприємства в різноманітних форматах – залежно від потреб користувачів.

Отже, основним завданням облікових регістрів є систематизація і узагальнення великого обсягу первинних даних для отримання чіткої інформації про діяльність підприємства й можливості здійснювати ефективне управління процесом його господарювання.

Недарма згадувалося, що часто в практичній діяльності до вчинення злочинів причетні фахівці з бухгалтерського обліку, які за допомогою неправильних проводок намагаються приховати явні правопорушення. Основною причиною використання облікових регістрів зі злочинною метою є складність їх форми: більшість з облікових регістрів – значні за обсягом таблиці з великою кількістю клітинок. Це зумовлює нерозуміння їх призначення та змісту іншими працівниками підприємства і, особливо, керівництвом, що сприяє приховуванню зловживань і злочинів.

Відповідно, експертне дослідження облікових регістрів для виявлення порушень і способів їх вчинення потребує наявності кількох умов. По-перше, належної підготовки експерта з бухгалтерського обліку, і, зокрема, наявності знань побудови регістрів кожної з форм ведення бухгалтерського обліку та принципу виконання в них облікових записів. По-друге, уважності. По-третє, потрібно врахувати, що облікові регістри є своєрідним журналом господарських операцій, а тому одразу слід звертати увагу на “незвичайні” кореспонденції, наприклад, “сторно”, зворотні проводки (Д-т 20 “Виробничі запаси”, К-т 80 “Матеріальні витрати”). Це полегшує вивчення облікових регістрів і сприяє виявленню порушень.

Дослідження облікових регістрів експертом-бухгалтером у процесі економічної експертизи може відбуватися у двох випадках:

- якщо поставлені слідчим (судом) питання передбачають дослідження облікового регістру.
- якщо облікові регістри необхідні як додаткові об’єкти експертного дослідження.

Однак у будь-якому випадку експертне дослідження облікових регістрів може бути підпорядковане певним правилам, які впливають зі значення облікового регістру та його місця в системі бухгалтерського обліку.

Як зазначалося вище, в обліковому регістрі узагальнюються та систематизуються дані про господарську діяльність підприємства, але своєрідною бухгалтерською мовою – за допомогою бухгалтерських проводок. Таким чином, правильними є дані того облікового

регістру, в якому відображено достовірний “переклад” даних первинних документів на мову бухгалтерського обліку. Достовірність даних облікових регістрів забезпечується:

- правильною інтерпретацією змісту здійсненої господарської операції. Тобто, правильним визначенням виду господарських засобів і джерел їх утворення, які зазнали змін внаслідок здійснення операції, а також визначенням виду цих змін (відбулося зменшення чи збільшення майна або зобов’язань).

- правильним використанням рахунків бухгалтерського обліку для відображення змін стану відповідних об’єктів обліку. Для цього бухгалтер повинен використовувати діючу Інструкцію щодо застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, зобов’язань, капіталу. Проте на практиці часто трапляються випадки, коли бухгалтери використовують рахунки без врахування вимог інструкції.

- правильне використання облікових регістрів. Усі зобов’язання перед постачальниками, розрахунки з підзвітними особами та інші види заборгованості мають відображатися у відповідній відомості до облікового регістру, яка призначена узагальнювати інформацію про розрахунки з певною групою контрагентів. Забезпечення цієї вимоги можливе лише за дотримання попередньої. Це пов’язано з тим, що облікові регістри (а також відомості до них) у переважній більшості форм ведення бухгалтерського обліку об’єднують операції за певними рахунками бухгалтерського обліку. Тому відображення одного виду заборгованості, запасів на різних рахунках призводить до викривлення структури майна та зобов’язань підприємства у звітності, адже узагальнюючі дані за обліковими регістрами відображаються в Головній книзі та звітності.

Враховуючи наведене, для повного та об’єктивного дослідження інформації, що міститься в облікових регістрах експерт-бухгалтер повинен знати не тільки правила ведення бухгалтерського обліку, в тому числі правила заповнення облікових регістрів, але й знати помилки, що найчастіше допускаються при відображенні інформації в облікових регістрах. Існує велика кількість помилок і виправлень, які допускаються в облікових регістрах, а значить – в бухгалтерському обліку. Це є наслідком того, що показники облікових регістрів безпосередньо пов’язані з первинними документами та діями бухгалтерських працівників з їх обробки (особливо з таксуванням, контитуванням). Тобто, причинами виникнення помилок в бухгалтерському обліку можуть бути:

- неправильні записи в первинних документах;
- неправильні записи при рознесенні даних в облікові регістри (помилки в написанні сум, відображенні їх у графах облікових регістрів, наприклад, занесення суми не в ту графу);

- помилки, допущені при виконанні розрахункових дій, результати яких відображаються в документі (при таксуванні, визначенні підсумків у натуральних і вартісних вимірниках у зведених первинних документах, регістрах аналітичного обліку, на основі яких інформація відображається в регістрах синтетичного обліку;

- помилки бухгалтера при здійсненні контитування – проставленні кореспонденції бухгалтерських рахунків безпосередньо на первинному документі*;

- помилки бухгалтера при розрахунках платежів (у тому числі через неправильне застосування ставок податків, зборів і платежів), нарахуванні заробітної плати, утримань тощо;

- відсутністю первинного документу взагалі.

Допущення таких помилок і, як наслідок, виникнення помилок в бухгалтерському обліку, призводять до спотворення інформації про фінансове становище та результати діяльності підприємства.

Крім того фахівцю, який може виступати в ролі експерта-бухгалтера, потрібно запам’ятати, що в результаті всіх наведених помилок (порушень) спотворюється валюта балансу або / і структура майна та зобов’язань підприємства, яка характеризує фінансове становище юридичної особи. Причому, за виникнення помилок у перших трьох випадках збалансованість вартості господарських засобів підприємства й сум джерел їх утворення

зникає взагалі, оскільки порушується правило подвійного запису (звичайно, якщо операція не передбачає змін лише позабалансових об'єктів обліку).

Так, запис операції тільки на одному рахунку – тобто лише за дебетом або лише за кредитом одного з кореспондуючих рахунків – призводить до незбалансованості господарських засобів, капіталу та зобов'язань підприємства. Якщо це не механічна помилка, то метою таких дій є поліпшення чи погіршення фінансового становища юридичної особи. Наприклад, господарську операцію з надходження запасів від постачальника (без попередньої оплати) потрібно записати:

Дебет рахунку “Запаси” Кредит рахунку “Розрахунки з постачальниками”

Якщо бухгалтером відображено лише збільшення запасів (дебетову частину кореспонденції), то одержується умовне покращення фінансового становища підприємства: збільшення активів без витрачання іншого їх виду та відсутності збільшення зобов'язань. Проблемою є те, що для виправлення незбалансованості у пасиві може бути збільшено суму капіталу, що також покращує становище підприємства.

У наступній групі помилок рівність балансу зберігається, проте, також не відображає реальної вартості майна та величини зобов'язань. Помилки цього виду не порушують правило виконання подвійного запису – зміни внаслідок господарської операції відображено як за дебетом, так і за кредитом. Однак може викривлятися один із показників господарської операції – наприклад, сума, що автоматично спотворює показники як облікових регістрів, так і звітності. Коли ж одна з господарських операцій звітного періоду не відображена в обліку, то вартість засобів може бути:

- завищеною, якщо пропущена операція стосується погашення кредиторської заборгованості, оскільки внаслідок пропуску такої операції не зменшуються ні зобов'язання, ні активи;

- заниженою, якщо не знайшла відображення в обліку операція з надходження цінностей від постачальника без попередньої оплати: вартість засобів не збільшилася, але й заборгованість не зросла;

- незмінною, останнє необхідне для відображення бажаної, але не достовірної інформації про фінансове становище підприємства. Його досить часто оцінюють за допомогою розрахунку коефіцієнтів – визначення співвідношення вартості господарських засобів і зобов'язань, зобов'язань і капіталу тощо. Тоді зміна вартості одного зі складових активу або пасиву за рахунок інших його складових має суттєве значення для поліпшення чи погіршення фінансового становища підприємства. Так, наприклад, можна зменшити вартість дебіторської заборгованості за рахунок збільшення грошових коштів, що сприятиме підвищенню абсолютної ліквідності, або здійснити умовний запис нарахування дивідендів за рахунок прибутку, внаслідок чого питома вага зобов'язань у вартості джерел утворення зросте, а показник фінансової стійкості буде знижено.

Обираючи методику та способи дослідження облікових регістрів, експерт-бухгалтер повинен пам'ятати, що основним правилом їх формування є подвійний запис, який передбачає тотожне відображення кожної операції за дебетом і кредитом рахунків бухгалтерського обліку. Тому експерт-бухгалтер повинен обирати таку методику дослідження, яка б у повній мірі забезпечила виявлення невідповідностей дії подвійного запису, відсутності тотожності показників операції.

Для дослідження облікових регістрів на предмет їх достовірності експерт-бухгалтер може використовувати весь арсенал методів економічної експертизи – як загальнонаукові, так і спеціальні методи, способи та прийоми. Сутність і призначення кожного з них розглядалися в попередній темі, тому виділимо ті, які найчастіше застосовуються експертом-бухгалтером при дослідженні облікових регістрів.

Спостереження використовують для ознайомлення з обраною формою ведення бухгалтерського обліку. Це необхідно для визначення експертом порядку отримання інформації з облікових регістрів, які містяться в наданій експерту справі, та вибору методів їх дослідження. Спостереження ніби надає можливість експерту адаптуватися до форми

облікових реєстрів, які надані йому для дослідження (в Україні передбачено кілька форм ведення бухгалтерського обліку, які відрізняються формою їх побудови). Крім того, за допомогою цього методу протягом усього часу дослідження експерт вивчає інформацію, наведену в реєстрах аналітичного та синтетичного обліку.

Аналіз і синтез необхідні експерту для дослідження операцій у їх детальному розрізі (наприклад, розрахунки з покупцями можуть досліджуватися як в розрізі підприємств-контрагентів, так і за датами здійснення кожної розрахункової операції, що стає необхідним для визначення причини в розбіжностях сум заборгованості). На підставі результатів детального дослідження, формулювання загальних висновків за питанням, яке вивчається, можливе завдяки використанню синтезу (за наведеним прикладом – щодо правильності відображення в обліку дебіторської заборгованості підприємства, документи якого досліджуються експертом).

Дедукцію в експертному дослідженні облікового реєстру застосовують для деталізації його показників за необхідними для вивчення розрізами та рівнями, а також для встановлення достовірності облікових записів за допомогою використання зв'язку: обліковий реєстр → бухгалтерська проводка → первинний документ. Дедукція є методом пізнання, яке здійснюється шляхом крокування від загального до часткового, й враховуючи те, що обліковий реєстр – це документ, який узагальнює інформацію, його дослідження неможливе без названого методу.

Для виявлення схожих і відмінних рис між даними облікового реєстру й даними первинних документів, які стали основою для формування реєстру, експерту необхідно застосовувати порівняння. Як універсальний спосіб дослідження порівняння застосовується не лише в його чистому вигляді – як певна логічна дія, але й як основа для застосування способів документального контролю.

Моделювання допомагає зробити висновки про фактичні обставини тієї чи іншої ситуації, коли експертне дослідження стосується встановлення обставин, що є неможливим без створення зразка для поєднання фактичних обставин і визначення напрямку їх дослідження.

Узагальнення є основою дій експерта, спрямованих на зведення результатів проведеного дослідження з метою формулювання висновку.

Експерт-бухгалтер використовує також абстрагування, якщо поставлені перед ним питання, пов'язані з дослідженням облікових реєстрів, стосуються конкретного об'єкту обліку.

Серед способів документального контролю при дослідженні облікових реєстрів експертом-бухгалтером найчастіше застосовуються:

- формальна перевірка;
- арифметична перевірка;
- взаємна перевірка;
- нормативно-правова перевірка.

При формальній перевірці експертом-бухгалтером визначається наявність усіх необхідних реквізитів в облікових реєстрах:

- назва підприємства, діяльність якого відображена в цих документах;
- період, за який сформовано обліковий реєстр;
- рахунки, що кореспондують;
- дати здійснення операцій, номери та назви документів, які стали підставою для здійснення операцій, назви контрагентів;
- дати заповнення облікового реєстру;
- прізвище, ім'я та по батькові, підпис особи, яка заповнила обліковий реєстр, а також підпис головного бухгалтера чи уповноваженої ним особи, який засвідчує здійснення ним перевірки показників облікового реєстру.

Обов'язково звертається увага на охайність заповнення реєстру, оскільки наявність помилок і методи їх виправлення свідчать про рівень організації і ведення обліку. Якщо

виправлень велика кількість, то цей рівень вважається невисоким, що свідчить про високу ймовірність помилок і порушень. Причому експерт-бухгалтер у своєму висновку повинен описати виявлені відхилення й недоліки оформлення цих об'єктів його дослідження.

Формальна перевірка необхідна експерту-бухгалтеру ще й для забезпечення повноти та об'єктивності експертного дослідження. Так, виправні проводки – “сторно”, – які першими виявляються при формальній перевірці, стануть об'єктом особливої уваги при подальшому дослідженні. Вони можуть складатися для приховування наслідків злочинних дій (штучного вирівнювання оборотів, збалансування вартості засобів підприємства та джерел його утворення, відміни проводок, які не підтверджені документами, проте, склалися раніше для приховання злочину тощо). Тому експерт-бухгалтер повинен перевірити обґрунтованість виконання таких записів, якщо вони будуть стосуватися поставленого питання слідчим або судом.

Наступною після формальної перевірки (а найчастіше й невід'ємною частиною) у дослідженні експерта-бухгалтера є арифметична перевірка. Вона необхідна для перевірки правильності обчислення підсумкових оборотів у облікових регістрах і сальдо за відповідними рахунками. У зв'язку з інформаційною насиченістю облікових регістрів саме арифметичні помилки досить часто допускаються бухгалтерами. Враховуючи особливості форми кожного облікового регістру, експерт-бухгалтер повинен перевіряти правильність підрахунку оборотів як за горизонталлю, так і вертикаллю. Розглянемо особливості арифметичної перевірки облікових регістрів за різних форм обліку – на прикладі журнальної та меморіальної.

Крім перевірки правильності підрахунку підсумків – визначення алгебраїчної суми числових показників регістру, – в процесі арифметичної перевірки облікових регістрів синтетичного обліку (за журнальною формою обліку – журналів і відомостей, меморіально-ордерною – ордерів), книг кількісно-сумового обліку – регістрів аналітичного обліку – необхідною також є перевірка даних облікових регістрів щодо відповідності їх показників наступній рівності:

- для облікових регістрів, що відображають зміни активних рахунків.
- для облікових регістрів, призначених узагальнювати інформацію про стан і зміни джерел утворення господарських засобів (капіталу та зобов'язань).

Відповідно, в регістрах аналітичного обліку запасів повинна дотримуватися рівність: залишок запасів на кінець періоду дорівнює залишку запасів на початок звітного періоду, який збільшений на вартість оприбуткованих за звітний період запасів і зменшений на вартість запасів, що вибули у звітному періоді. У деяких посібниках таку перевірку називають звіркою підсумків за економічним змістом. Це цілком справедливо, оскільки в наведеній рівності відображено дійсну сутність руху цінностей.

При цьому важливо, щоб такий зв'язок зберігався як за кожним рядком записів у регістрі, так і за підсумками. Оскільки саме підсумки з регістру синтетичного обліку в подальшому відображаються в оборотній відомості, Головній книзі, дані яких використовуються для складання звітності.

У свою чергу арифметична перевірка є невід'ємною частиною взаємної перевірки. При дослідженні облікових регістрів вона полягає у співставленні показників регістру з даними, на основі яких він складається, чи показниками, яким він повинен відповідати. Показники облікового регістру можуть порівнюватися з:

- показниками первинних документів, які підтверджують здійснення операції;
- даними облікового регістру з більшою чи меншою деталізацією показників.

Порівняння першого виду здійснюється з метою встановлення правильності відображення господарської операції в системі рахунків бухгалтерського обліку. Тобто, визначається:

- відповідність змісту господарської операції обраній кореспонденції рахунків бухгалтерського обліку. Під час такого порівняння звертається увага на правильність

обраних рахунків бухгалтерського обліку засобів, зобов'язань, капіталу, що беруть участь в кореспонденції.

- тотожність суми господарської операції, зазначеної в первинному документі та облікових регістрах. Для повного дослідження відповідності зазначених сум потрібно дослідити чи правильно відображено суми операції як за дебетом рахунку, так і за кредитом. Для цього експерт повинен вивчати дані двох різних регістрів, оскільки кореспондуючі рахунки відображаються, як правило, в двох регістрах.

Зловживання, що виявляються на підприємствах, як правило, приховуються шляхом здійснення неправильних записів або записів в облікових регістрах без підтверджуючих документів. Виявлення таких випадків можливе, зокрема, в результаті ретельного вивчення самих записів. При цьому експерту потрібні увага, логічне мислення та повне розуміння проблеми.

Логічним продовженням облікового процесу є перенесення даних з облікових регістрів до звітності. Якщо питання слідчого або суду вимагатимуть дослідження звітності, то експерт-бухгалтер в своїй роботі повинен врахувати порядок її дослідження, що розглянуті в наступному питанні.

2. Методика дослідження звітності експертом-бухгалтером.

Необхідність складання звітності визначається потребами в інформації про результати діяльності, фінансове становище, стан розрахунків з бюджетом і цільовими фондами різних учасників господарського життя країни. Таку інформацію можна отримати за допомогою аналізу показників різних видів звітності. Їх використання експертом-бухгалтером пов'язано з тим, що звітність – єдина інформаційна сполучна ланка між керівниками підприємств і їх власниками, акціонерами, державними органами влади. Звітність надає можливість оцінювати ефективність діяльності підприємства, якість управління ним.

Важлива роль звітності обумовлюється її безпосереднім зв'язком з первинними документами та обліковими регістрами, а також тим, що вона, будучи одним із елементів методу бухгалтерського обліку, призначена відображати узагальнену інформацію про господарську діяльність підприємства.

Звітність – це система узагальнюючих взаємопов'язаних показників, які відображають стан і використання господарських засобів суб'єкта підприємницької діяльності, їх призначення, джерела формування, фінансові результати, напрями використання прибутку тощо. Вона є одним із зведених або вторинних бухгалтерських документів, показники яких також сприяють забезпеченню виконання бухгалтерським обліком покладених на нього функцій. Серед останніх на перший план виступають сприяння збереженню майна конкретного власника (власників), можливість визначення впливу кожної із господарських операцій на стан і майно підприємства та надання інформації про результати діяльності для прийняття виражених управлінських рішень. За умови виконання бухгалтерським обліком таких завдань на підприємстві забезпечується збереження майна, внесеного засновниками при створенні господарюючого суб'єкта, а також точність даних про зміни в активах, капіталі та зобов'язаннях. Це, у свою чергу, перетворює юридичну особу на привабливий об'єкт інвестування.

Залучення коштів інвесторів, особливо вітчизняних, є реальною можливістю розвитку підприємництва. З іншого боку, такі операції вимагають усвідомлення керівництвом господарюючого суб'єкта відповідальності перед акціонерами та інвесторами за належне використання довіреного останніми майна та появу додаткового контролю за господарською діяльністю з боку названих суб'єктів. Тому інформація про результати діяльності підприємства, що залучає кошти інших осіб для забезпечення свого функціонування і розвитку, підлягає обов'язковому повідомленню громадськості, що забезпечується оприлюдненням звітності. Останнє допомагає вкладникам здійснювати контроль за діяльністю господарюючого суб'єкта, в діяльність якого вкладено певні цінності, оцінювати

правильність і повноту його розрахунків із виплати доходів акціонерам, оскільки їх цікавить, насамперед, величина належної їм частки прибутку.

Крім того, показники звітності використовуються для:

- оцінки стану розрахунків підприємства з бюджетом, фондами соціального страхування, що також є індикатором стану господарювання. Поєднання в дослідженні показників звітності з даними документів, на підставі яких формувалася звітна інформація, забезпечує також можливість визначення правильності цих розрахунків;
- прийняття управлінських рішень як стратегічних, так і поточних, що надає звітності не менш важливої ролі порівняно з іншими документами, які створюються в процесі господарювання.

Отже, складання звітності обумовлюється потребами в інформації, яку вона надає зацікавленим особам, різним користувачам інформації

Для задоволення всіх зазначених потреб користувачів звітності необхідним є складання різних форм звітності, які відрізняються за своїм призначенням. Так, формування інформації про фінансове становище підприємства забезпечується складанням фінансової звітності, показники якої можуть використовуватися інвесторами, банківськими установами, постачальниками, замовниками та ін. Для задоволення потреб в інформації щодо повноти та своєчасності сплати податків (зборів, платежів) до бюджетів (фондів) різних рівнів підприємства складають і подають податкову звітність, звітність до фондів соціального страхування. Роль інформаційного джерела, що містить достовірні та деталізовані показники, виконує внутрішня звітність підприємств. Завдяки об'єктивності та деталізації показників вона дозволяє реально оцінити витрати та доходи, потенційні можливості та шляхи подальшого розвитку господарюючого суб'єкта. Останній вид звітності складається на запит конкретних користувачів і за заданим ними форматом, що одночасно робить її зручною для здійснення контролю.

Види звітності відрізняються одна від одної за формою, змістом, оскільки кожна з них надає певну, властиву лише їй інформацію, необхідну для прийняття рішень користувачами. У зв'язку з цим звітність повинна бути точною та достовірною (такою, що не викликає сумнівів, надійною). Достовірність бухгалтерської звітності – такий ступінь точності її даних, який дозволяє користувачам робити правильні висновки про фінансове становище підприємства, результати його господарської діяльності, а також приймати рішення щодо розміщення власних ресурсів. Звітність може бути визнана достовірною, якщо при її складанні дотримано всі вимоги, встановлені чинним законодавством до порядку оцінки, визнання та відображення об'єктів обліку на бухгалтерських рахунках і в рядках звітності. Таким чином, достовірність звітності забезпечується її складанням на підставі даних бухгалтерського обліку та у повній відповідності до них, а також полягає у відображенні реального фінансового становища підприємства, його взаємовідносин з іншими суб'єктами господарювання тощо. Отже, достовірність – важлива якісна характеристика звітності, однак, відповідність звітності саме цій характеристиці зникає, коли її показники викривляються для вчинення злочинних дій або приховування їх наслідків, а також неефективності господарювання. Саме тому, у випадку залучення будь-якої з наведених видів звітності в якості доказів до кримінальної або цивільної справи, її показники будуть виступати свідченням наявності чи відсутності порушень (зловживань) при здійсненні господарської діяльності, організації та веденні бухгалтерського обліку. І, звичайно, після призначення економічної експертизи за певною справою ці підсумкові документи бухгалтерського обліку стануть об'єктами дослідження експерта-бухгалтера.

Методику та напрям експертного дослідження будь-якого об'єкту визначають питання, поставлені перед експертом слідчим або судом, а також матеріали цивільної чи кримінальної справи, наданої експерту для дослідження. Тобто, для визначення необхідності використання звітності експерт-бухгалтер повинен розпочинати своє дослідження з детального ознайомлення з питаннями, які поставлені перед ним судом або слідчим.

В експертному дослідженні звітність може стати:

- джерелом довідкової інформації або базою для порівняння.
- об'єктом безпосереднього дослідження, коли питання слідчого або суду вимагають висновку щодо якості та достовірності звітності, а також її окремих показників.

Для формулювання висновку експерт повинен вивчити показники звітності щодо поточних зобов'язань, а також обов'язково дані синтетичного та аналітичного обліку. Це пов'язано з тим, що експерт-бухгалтер повинен встановити не тільки правильність загальної суми поточних зобов'язань, але й правильність їх відображення в балансі за видами.

За будь-яких умов в основі висновку експерта-бухгалтера повинні бути покладені правильні, обґрунтовані дані, адже у протилежному випадку не можна вважати висновок об'єктивним і таким, на якому б ґрунтувалося рішення слідчого чи суду за справою. Тобто, особливістю дослідження звітності (або використання її даних) є необхідність встановлення її достовірності.

Експерт-бухгалтер, ознайомившись з поставленими перед ним питаннями, визначає нормативні акти, необхідні для дослідження за конкретною справою, а також приблизний перелік об'єктів*. Якщо серед виділених на даному етапі об'єктів експертного дослідження буде звітність (незалежно від її виду), то завданням експерта-бухгалтера є перевірка достовірності її показників. Достовірність бухгалтерської звітності можна визначити за допомогою порівняння показників кожного її рядка із відповідними записами на рахунках синтетичного та аналітичного обліку. Останні теж потребують підтвердження первинними документами. Більше того, звітність можна визнати як достовірну лише у випадку підтвердження її показників матеріалами інвентаризації. За відсутності такої умови або ж відсутності облікових документів, які можуть підтвердити показники звітності, експерт-бухгалтер не може бути впевненим у їх реальності, тобто у достовірності звітності, а значить – і в правильності та об'єктивності свого висновку. У зв'язку з цим, визначаючи достатність документів справи для надання висновку, експерт-бухгалтер звертає увагу на наявність первинних документів, за допомогою яких можна підтвердити достовірність показників звітності. Відсутність в матеріалах справи облікових регістрів і первинних документів дає підстави експерту-бухгалтеру подати органу, що призначив судово-бухгалтерську експертизу, клопотання про надання додаткових документів для проведення дослідження. Якщо клопотання експерта-бухгалтера залишається незадоволеним, то він повинен відмовитись від складання висновку.

У випадку задоволення клопотання експерт-бухгалтер може розпочинати дослідження матеріалів справи для надання висновку.

У зв'язку з тим, що за допомогою звітності може проводитися оцінка фінансового становища та результатів діяльності підприємства й прийматися рішення щодо здійснення інвестицій, ступеню виконання плану, від чого залежить преміювання працівників і робітників, її показники часто викривляються.

Кожна наведена помилка або порушення обов'язково проявляється зовні, причому в різних невідповідностях: одна помилка в кількох проявах. Тому експерт-бухгалтер повинен вивчати будь-яку звітність, оцінюючи її як в цілому, так і в розрізі кожного показника. Збір відповідних даних та їх аналіз повинен здійснюватися на основі раціонально побудованої методики дослідження та послідовного застосування доцільних методів і методичних прийомів контролю. При цьому основною вимогою до методики дослідження звітності є можливість виявлення переважної більшості всіх можливих порушень та невідповідностей між показниками звітності, а в результаті – можливість сформулювати чіткий висновок щодо якості складеної звітності.

Крім ознайомлення експерта-бухгалтера з можливими викривленнями звітних даних, він повинен при перевірці враховувати критерії, яким повинна відповідати достовірна звітність:

- достовірність початкових і порівнюваних показників звітності;
- обґрунтованість (чи існують підстави для включення до звітності вказаних у ній сум);

- точність та дотримання вимог щодо відображення об'єктів у бухгалтерському обліку, фінансовій звітності на підставі даних бухгалтерського обліку (чи відповідають суми окремих операцій даним, наведеним в книгах і журналах аналітичного обліку, чи правильно вони підсумовані, чи відповідають підсумкові суми даним, наведеним в Головній книзі);

- правильність використання рахунків бухгалтерського обліку для обліку майна та зобов'язань підприємства;

- дотримання вимог принципів ведення та організації бухгалтерського обліку (чи правильно оцінені всі об'єкти обліку; чи відповідають здійснені господарські операції періоду, в якому вони відображені в бухгалтерському обліку й чи віднесені здійснені господарські операції до того періоду, в якому вони були проведені; чи відображено в повному обсязі майно, зобов'язання підприємства та здійснені ним господарські операції у фінансовій звітності; чи всі активи і пасиви належать підприємству тощо);

- взаємоузгодженість показників звітності підприємства.

Порядок дослідження звітності визначається тим, що перевірка звітності включає, принаймні, два напрями:

- перевірку звітності на відповідність її зовнішнього оформлення встановленим вимогам (формальна перевірка);

- перевірку звітності щодо якості змісту її показників.

Перевірка звітності, у будь-якому випадку, повинна розпочинатися із дослідження її зовнішніх характеристик. Вивчення змісту показників звітності можливе тільки після перевірки зовнішнього оформлення звітності.

Дослідження звітності за кожним із зазначених напрямів відбувається за допомогою комплексу методів, способів і прийомів, які входять до складу методики економічної експертизи.

Як при дослідженні первинних документів, облікових регістрів, так і у процесі експертного дослідження звітності найчастіше використовуються кілька методів та способів дослідження. Перелік загальнонаукових методів, які найчастіше застосовуються у процесі дослідження звітності експертом-бухгалтером, є такими як і в дослідженні облікових регістрів. Зумовлено це близькою економічною сутністю звітності та облікових регістрів, оскільки вони є документами, в яких відображена узагальнена та систематизована інформація. Тобто для її вивчення необхідні спостереження, аналіз і синтез, дедукція, абстрагування, порівняння, аналогія, моделювання, узагальнення.

Першим серед способів документального контролю при дослідженні звітності використовується формальна перевірка, метою проведення якої є встановлення за допомогою візуальної перевірки та порівняння наявності усіх передбачених нормативними документами форм звітності, а в них – обов'язкових реквізитів, правильності заповнення відповідних рядків і граф звітності.

На початковому етапі звітні форми перевіряються щодо:

- правильності заповнення їх адресної частини. Встановлюється наявність повної назви підприємства, виду діяльності відповідно до статуту. Визначення виду діяльності та правильності його зазначення у звітній формі необхідні експерту-бухгалтеру для правильної класифікації доходів і витрат підприємства, звітність якого досліджується, за ознакою виду діяльності;

- повноти заповнення реквізитів, показників рядків і граф звітності. Перевіряється, чи у правильних одиницях виміру (тисячах гривень з одним знаком після коми) складено звітність, чи проставлені прочерки в тих рядках звітності, які не містять жодних показників. У результаті встановлюється наявність та правильність заповнення обов'язкових реквізитів форм звітності (підписів відповідальних осіб, печатки підприємства), відсутність або помилковість яких може свідчити про недостовірність наданої для дослідження звітності. За допомогою формальної перевірки визначається наявність необумовлених виправлень даних звітності або ж виправлення показників звітності з порушенням передбачених щодо таких дій вимог, самостійних змін у встановлених формах

звітності. На такі порушення експерту-бухгалтеру слід звернути особливу увагу і з'ясувати причини їх виникнення;

- правильності заповнення граф “На початок періоду”, “За попередній період” форм звітності. Встановлюється правильність показників зазначених граф за допомогою їх порівняння з даними звітності за відповідні попередні періоди. Найчастіше помилками, які виявляються при здійсненні такого контролю є:

- у графі “На початок періоду” зазначаються показники звітності за попередній звітний квартал, а не на початок відповідного звітного року. Тобто працівники бухгалтерії, які складають звітність, не враховують, що відповідно до Закону України “Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні” звітним періодом у нашій країні є календарний рік;

- у графі “За попередній період” наводяться показники звітності за попередній звітний квартал замість відображення показників відповідного звітного кварталу, але минулого року.

- дотримання встановлених законодавством строків і термінів подання звітності. Дане питання експертом-бухгалтером найчастіше вивчається при розгляді матеріалів господарських спорів. Зумовлено це тим, що відповідно до чинного законодавства неподання або несвоєчасне подання звітності до відповідного органу викликає застосування штрафних санкцій до порушника. За допомогою вивчення експертом відміток органу, уповноваженого приймати відповідну звітність, про дату подання підприємством звітності, формулюється висновок про своєчасність звітування даною юридичною особою до зазначених органів.

Після вивчення форм звітності за допомогою формальної перевірки експерт повинен здійснити арифметичну перевірку кожної з наданих йому форм звітності. Арифметичний контроль показників звітності полягає у перевірці правильності обчислення підсумкових показників форм звітності. За допомогою проведення арифметичної перевірки виявляються невідповідності показників у межах однієї форми. Найчастіше такі помилки допускаються при підрахунку проміжних підсумкових показників звітності. Проведення арифметичної перевірки є обов’язковим, незважаючи на її монотонність і рутинність, оскільки таким чином можуть бути визначені ділянки бухгалтерського обліку, що потребують особливої уваги та ретельної перевірки за змістом. Це пояснюється недостовірністю даних бухгалтерського обліку та результатів підрахунку показників звітності. Крім того, необхідність арифметичної перевірки зумовлена тим, що:

- відображення неправдивих даних має безпосередній вплив на результати аналітичної обробки звітності. Так, на сучасному етапі аналіз фінансового становища підприємства здійснюється в основному на підставі показників звітності. Для цього обчислюються коефіцієнти, які відображають співвідношення складових активів, пасивів, доходів і витрат підприємства. При визначенні зазначених коефіцієнтів часто використовуються проміжні підсумкові показники форм фінансової звітності. Помилки при підрахунку наведених у прикладі підсумкових показників здійснюють безпосередній і визначальний вплив на значення коефіцієнта, оскільки на підставі оцінки його значення робиться висновок про результативність діяльності підприємства, його фінансову стійкість. Користувачі інформації, які не мають належної економічної підготовки, для прийняття рішення щодо розпорядження своїм майном будуть керуватися таким висновком. Тобто така помилка матиме визначальний вплив на фінансове становище користувача, що приймає рішення на підставі недостовірних даних;

- помилки в підрахунках проміжних підсумкових і загальних підсумкових показників призводять до неправильних показників консолідованої або зведеної звітності. Консолідовану звітність складають великі компанії або об’єднання підприємств, у власності або управлінні яких концентруються значні суми капіталу. Звітність таких юридичних осіб оприлюднюється з метою залучення додаткових ресурсів, тому будь-які помилки та невідповідності можуть мати нищівний ефект для цілої корпорації. Зведену фінансову звітність складають органи статистики. Зазвичай, процедура зведення полягає у простому

перенесенні показників звітності з форм окремих підприємств до загальної. У результаті невідповідностей чи помилок у підрахунку показників окремих форм одержуються неправильні зведені показники результатів діяльності різних галузей економічної діяльності та держави в цілому.

Експерт-бухгалтер застосовує арифметичну перевірку також при дослідженні дотримання підприємствами вимог щодо складання деяких видів звітності (фінансової, до фондів соціального страхування) наростаючим підсумком з початку року.

Крім того, характерною ознакою арифметичної перевірки є її використання не лише на початковому етапі – при попередньому ознайомленні зі звітністю, необхідною для проведення експертного дослідження, – даний прийом документального контролю, як і загальнонаукові методи дослідження, застосовується протягом всього періоду проведення дослідження експертом-бухгалтером. Контроль правильності арифметичних дій є невід’ємною частиною інших спеціальних методів і способів господарського контролю, які використовуються в процесі перевірки звітності за змістом її показників, яка є наступним етапом при дослідженні звітності експертом-бухгалтером. Це найбільш трудомісткий та відповідальний процес, оскільки він полягає в опрацюванні значного обсягу інформації, вимагає ґрунтовних знань з бухгалтерського обліку, методики господарського контролю, економічного аналізу та вміння їх застосовувати в процесі дослідження матеріалів справи.

Дослідження звітності щодо якості її показників є перевіркою достовірності звітності, яка здійснюється після її формальної та арифметичної перевірки. Причому в деяких випадках напрями перевірки звітності визначаються саме результатами формальної та арифметичної перевірок, оскільки виявлені ними розбіжності або відхилення можуть потребувати уточнення показників з використанням інших, крім звітності, джерел інформації. Досліджуючи звітність з точки зору якості її змісту слід переконатися у відповідності звітності таким якісним характеристикам, як доречність, значимість, достовірність та порівнянність її показників. Ці вимоги передбачені НП(С)БО України для фінансової звітності. Однак будь-яка звітність також повинна відповідати їм. Ці вимоги можуть бути забезпечені лише за умови дотримання законодавчих вимог до складання звітності та за відповідності її показників даним бухгалтерського обліку.

Вивчення експертом-бухгалтером звітності на її відповідність вимогам нормативних актів є частиною нормативно-правової перевірки. Її невід’ємною частиною є перевірка дотримання підприємством принципів бухгалтерського обліку та фінансової звітності, передбачених для складання та подання фінансової звітності. Вище наводилися найбільш поширені помилки (порушення) в застосуванні принципів бухгалтерського обліку та фінансової звітності, одними з них називалися помилки у виборі періодів відображення в обліку активів, зобов’язань, доходів і витрат, оцінці складових майна підприємства, повноті відображення господарських операцій в бухгалтерському обліку. Ці помилки є суттєвими як для фінансової, так і податкової звітності. Наприклад, неправильне відображення в обліку валових доходів призводить до неправильного визначення суми податку на прибуток. Як наслідок – з’являється помилкова сума зобов’язань перед бюджетом, що призводить до покарання винуватців у вигляді штрафних санкцій. Отже, вивчення дотримання цих принципів при веденні бухгалтерського обліку підприємства є невід’ємною частиною дослідження експерта-бухгалтера. У зв’язку з цим, експерт-бухгалтер повинен вміти розрізняти подібні помилки, знати причини та наслідки їх здійснення, а також шляхи виявлення.

Крім того, ці порушення можуть виникати внаслідок порушення графіку документообігу, неправильного трактування понять “витрати майбутніх періодів”, “доходи майбутніх періодів”, “передоплата” тощо.

Експерту необхідно врахувати, що якщо така помилка відбулася в межах звітного періоду, то вона не призведе до викривлення річної фінансової звітності.

Якщо ж доходи або витрати неправильно віднесені за два різні звітні періоди, то відновлення правильної періодизації може забезпечуватися лише додатковими коригувальними записами

Встановлення відповідності складеної звітності принципам бухгалтерського обліку можливе завдяки порівнянню показників звітності з даними засновницьких і розпорядчих документів підприємства, синтетичного та аналітичного обліку, а в окремих випадках – первинних і зведених документів відповідної юридичної особи.

Дослідження експертом-бухгалтером звітності підприємства, діяльність якого стала об'єктом розслідування правоохоронних органів, слід розпочинати з перевірки відповідності даних статей форм звітності на початок звітного періоду даним цих форм на кінець попереднього звітного періоду. Таким чином встановлюється дотримання принципу послідовності. При встановленні невідповідності залишків за певною формою звітності на початок року порівняно зі звітними даними за попередній рік, експерт повинен з'ясувати причину таких розбіжностей і обов'язково відмітити це у своєму висновку. Якщо зміни залишків відбулися внаслідок виправлення помилок минулих періодів, то експерту-бухгалтеру необхідно здійснити ретельну перевірку характеру помилок, їх впливу на звітність, адекватності внесених змін. Для цього необхідно використати первинні документи – документи бухгалтерського оформлення, які складаються бухгалтером при внесенні відповідних змін або здійсненні виправлень до даних бухгалтерського обліку. Це пов'язано з тим, що у випадках виявлення та виправлення помилок у бухгалтерському обліку повинна складатися довідка бухгалтера, яка підтверджує правомірність внесення виправлень. До цієї довідки повинні бути додані оригінали або належним чином завірені копії документів, на підставі яких здійснені виправлення, – така організація документування забезпечить отримання оперативного пояснення щодо причини виправлення. Тому при виявленні змін показників балансу на початок року порівняно з показниками звіту за попередній рік експертом перевіряється наявність у примітках до звітності роз'яснень щодо причин таких розбіжностей.

Наступною за описаною є безпосередня перевірка відповідності показників звітності даним бухгалтерського обліку та іншим документам підприємства.

Експертне дослідження продовжується встановленням тотожності відображеної у звітності величини статутного капіталу даним засновницьких документів. У процесі вивчення експертом засновницьких документів необхідно також визначити чи відповідають відображені у звітності види господарських засобів і джерел їх утворення передбаченому в установчих документах виду (чи видам) діяльності підприємства. Крім того, обов'язково приділяється увага повноті розрахунків засновників за їх внесками до статутного капіталу товариства на кінець звітного періоду, що перевіряється. Для цього за допомогою Головної книги, а також облікових реєстрів, які призначені для відображення в обліку суми та змін у розмірі власного капіталу підприємства, слід встановити зміни й залишок неоплаченого капіталу підприємства на кінець звітного періоду. Особливій увазі підлягають відображені в обліку операції зі зменшення суми неоплаченого капіталу, тому важливо також перевірити доречність і правильність кореспонденцій рахунків, які відображають такі зміни неоплаченого капіталу. Після цього встановлюється ідентичність даних бухгалтерського обліку і показників звітності, що досліджується.

У процесі вивчення достовірності розміру сум власного капіталу, що відображений у фінансовій звітності, встановлюється чи передбачено статутними документами існування можливості створення підприємством інших, крім статутного, видів власного капіталу в розмірі, відображеному у звітності. Визначення правильності та доцільності відображення у фінансовій звітності власного капіталу підприємства є частиною підтвердження якості показників звітності на підставі даних бухгалтерського обліку.

З метою забезпечення ефективності експертного дослідження звітності за змістом слід встановити правильність і достовірність відображення у звітності кожної із сум активів чи

зобов'язань підприємства. Базою для здійснення такої перевірки є розпорядча, нормативна, первинна, технологічна та бухгалтерська документація підприємства.

Експерт, встановлюючи достовірність звітності, порівнює дані бухгалтерського обліку та безпосередньо показники звітності, використовуючи такий спосіб документального контролю як взаємна перевірка. Вона полягає у порівнянні показників звітності підприємства з даними первинних документів і зведених облікових документів (журналів за кредитом субрахунків бухгалтерського обліку й відомостей до них, Головною книгою) про здійснені господарські операції підприємства. Вище згадувалося, що показники звітності можна вважати достовірними лише у випадку підтвердження їх матеріалами інвентаризації*.

Таким чином, за відсутності матеріалів інвентаризації або ж відсутності первинних документів, які можуть підтвердити показники звітності, не можна бути впевненим у їх реальності, тобто у достовірності звітності, а тому й у правильності та об'єктивності свого висновку. Адже експерт повинен впевнитися в реальному існуванні, наявності конкретних видів, найменувань матеріальних запасів, які відображені в балансі загальною сумою. Так, наприклад, у складі запасів можуть бути відображені ще не одержані запаси від постачальників, яким було здійснено передоплату.

Отже, експерт-бухгалтер повинен подати клопотання до органу або особи, які призначили судово-бухгалтерську експертизу про необхідність проведення інвентаризації (у тому числі, проведення зустрічної перевірки – для підтвердження відображених у звітності сум дебіторської та кредиторської заборгованості) та надання йому підсумкових документів. Це дозволить експерту-бухгалтеру впевнитися у достовірності оцінки майна, відображеного у звітності, реальності сум зобов'язань, отриманих доходів, понесених витрат.

За допомогою дослідження результатів інвентаризації матеріальних цінностей (необоротних активів, товарно-виробничих запасів) експерт-бухгалтер може визначити види та вартість основних засобів, запасів, якими володіє підприємство, та встановити правильність їх відображення у ф. № 1 і ф. № 5 “Примітки до річної фінансової звітності”.

Поряд з дослідженням відповідності звітних показників даним бухгалтерського обліку здійснюється перевірка належності підприємству активів, відображених у балансі та інших формах звітності (податковій, статистичній). Для цього експертом встановлюється наявність майнових прав юридичної особи на господарські засоби, відображені у звітності. У деяких випадках до складу вартості запасів у балансі включається вартість матеріалів, які знаходяться на відповідальному зберіганні, чи до необоротних активів додають вартість основних засобів, які отримані даним підприємством в оперативну оренду.

Крім того, необхідним є вивчення експертом-бухгалтером обґрунтованості відображених у звітності сум дебіторської та кредиторської заборгованостей, тобто, наявності документального підтвердження цих сум.

Питання правильності відображення заборгованості вивчається експертом-бухгалтером також за допомогою результатів інвентаризації заборгованості. При цьому експерту необхідно врахувати, що інвентаризація дебіторської і кредиторської заборгованості проводиться шляхом складання і підписання підприємствами-контрагентами актів звірки заборгованості.

Взагалі ж бухгалтер повинен врахувати, що проведення інвентаризації різних складових активу та пасиву має свої особливості. Тобто експерт повинен знати документи, які відображають результати інвентаризації за кожним із об'єктів обліку. Це стає необхідним для нього при підготовці клопотання про надання додаткових документів для

При отриманні матеріалів інвентаризації, перед дослідженням змісту їх показників, експерт-бухгалтер обов'язково проводить формальну та арифметичну перевірку цих документів. Насамперед встановлюється охайність їх заповнення, наявність усіх необхідних реквізитів. Тобто, при дослідженні інвентаризаційних описів товарно-виробничих запасів і необоротних активів перевіряється наявність:

- дати складання інвентаризаційного опису;

- розписки матеріально відповідальної особи про оформлення усіх операцій з вибуття і надходження цінностей;
- наявність та правильність проміжних (що повинна вказуватися на кожній сторінці опису) та загальних (у цілому за всіма найменування цінностей, які інвентаризувалися) підсумкових показників вартості запасів;
- зазначення посад, прізвищ, імен і по батькові, а також підписів голови та членів інвентаризаційної комісії.

У процесі ознайомлення експерта з актами звірки заборгованості також оцінюється їх охайність, наявність дати складання, найменувань підприємств-контрагентів. Їх експерт-бухгалтер дуже уважно вивчає, оскільки від цього залежить точність результатів його дослідження, особливо при значній кількості партнерів у юридичної особи, документи якої вивчаються експертом. Крім того, експертом перевіряється наявність підписів посадових осіб і печаток обох підприємств – лише за їх наявності акт звірки може вважатися дійсним, а отже, таким, що містить достовірні дані про борг.

Якщо питання, винесені на судово-бухгалтерську експертизу, пов'язані з оцінкою правильності визначення результатів інвентаризації та відображення їх в обліку, експерт повинен досліджувати інвентаризаційні описи, а також протоколи засідання інвентаризаційної комісії, на якому розглядалися результати інвентаризації, накази керівника, що містять рішення щодо результатів інвентаризації. Крім того, дослідженню підлягають розрахунки бухгалтерії, облікові реєстри, в яких знаходиться відображення бухгалтерська інтерпретація результатів інвентаризації.

Суми заборгованості дебіторів і кредиторів підприємства, зазначені в актах звірок, повинні відповідати показникам звітності. Для забезпечення ефективності перевірки такої відповідності експерт повинен правильно організувати своє дослідження. Якщо кількість дебіторів (кредиторів) невелика, то особливих проблем не виникне. Однак, коли експерту для дослідження надано велику кількість актів звірок, йому необхідно забезпечити систематизацію даних та їх узагальнення для проведення оперативного порівняння цих даних із даними звітності, показники заборгованості в якій наводяться за видами й визначаються шляхом синтезу первинних даних про заборгованість. З цією метою експерту на підставі актів звірки доцільно складати зведені реєстри заборгованості за її видами (наприклад, заборгованість покупців, заборгованість за податками і платежами, інші поточна заборгованість), які б відповідали показникам звітності.

За допомогою даних такої таблиці експерт-бухгалтер має можливість ідентифікувати невідповідності та відхилення показників звітності від даних бухгалтерського обліку, зосереджуючись на з'ясуванні причин їх виникнення, що забезпечить ефективність проведення експертного дослідження. Для визначення причин виявлених відхилень перевіряються дані первинних документів, матеріали інвентаризації, що забезпечує достовірність результатів економічної експертизи.

Реєстри та наведені таблиці необхідно надати в додатках до висновку експерта-бухгалтера і за необхідності обґрунтування будь-якої суми, наведеної в тексті основної частини висновку, експерт зможе використати дані реєстрів і порівнюваних таблиць для детальних пояснень.

Важливим в експертному дослідженні є встановлення того, чи не допущено у звітності “згорання” дебіторської та кредиторської заборгованості.

Крім того, перед експертом-бухгалтером може також стояти завдання оцінити “якість” заборгованості, тобто вивчити:

- чи не підлягає віднесенню до безнадійної дебіторська заборгованість, що відображається в обліку підприємства як нормальна;
- чи не пропущено відповідальними особами підприємства термін її стягнення через господарський суд;
- чи не обліковується підприємством як реальна безнадійна заборгованість чи заборгованість, строк позовної давності якої минув.

Для відповіді на ці питання експерт-бухгалтер повинен встановити дати виникнення заборгованостей. У випадку виявлення сумнівних і (або) безнадійних боргів експерт-бухгалтер може також встановити причини утворення такої заборгованості, дату її виникнення та відповідальних за це посадових осіб, проте, лише якщо цього вимагатимуть питання слідчого чи суду. Це стосується і дослідження експертом-бухгалтером простроченої заборгованості.

У цілому ж, особливістю вивчення відповідності показників звітності даним бухгалтерського обліку є перевірка відображення в бухгалтерському обліку не лише того об'єкту обліку, за яким виявлено відхилення, а й об'єктів бухгалтерського обліку, які так чи інакше з ним кореспондують.

За підсумками проведеного порівняння показників звітності з даними бухгалтерського обліку експерту доцільно складати альтернативні форми звітності, для чого можуть використовуватися спеціальні комп'ютерні програми. Складання альтернативної звітності забезпечує правильність відображення залишків і оборотів за рахунками Головної книги у відповідних рядках звітності, дозволяє впевнитися у тотожності контрольних величин форм фінансової звітності. Крім того, саме таким чином встановлюється дотримання вимог національних НП(С)БО та інших нормативних документів щодо змісту рядків фінансової звітності.

Окрім таблиць, альтернативних форм звітності, виявити деякі види помилок, які допускаються при формуванні показників звітності, можна лише шляхом складання оборотної відомості в розрізі субрахунків. Її доцільно використовувати для вивчення правильності відображення у звітності підприємства дебіторської та кредиторської заборгованостей. Таким чином можна виявити необґрунтоване “згорання” розгорнутого сальдо за рахунками з обліку розрахунків із дебіторами та кредиторами підприємства. Згортаючи сальдо за вказаними рахунками, бухгалтер відображає занижену вартість майна юридичної особи. При перевірці правильності показників дебіторської та кредиторської заборгованостей особлива увага приділяється реальності сум статей звітності за розрахунками з фінансовими, податковими органами, установами банків тощо.

Ще одним об'єктом дослідження експерта-бухгалтера при встановленні достовірності показників звітності є точність та об'єктивність бухгалтерського обліку результатів переоцінки майна; правильності класифікації активів і пасивів, їх розподілу на категорії, види, підвиди (наприклад, перевірка правильності віднесення запасів до малоцінних та швидкозношуваних предметів тощо).

Надаючи висновок про достовірність звітності й реальність відображених у ній показників, експерт повинен впевнитися у правильності ведення обліку й точному, повному та своєчасному відображенні в бухгалтерському обліку господарських операцій підприємства. Для цього при порівнянні показників звітності з даними облікових регістрів підприємства експерт повинен звертати увагу:

- на правильність використання рахунків бухгалтерського обліку;
- на правильність складання кореспонденції рахунків для відображення господарських операцій в обліку підприємства.

Для цього експерту необхідно буде використовувати також регістри синтетичного обліку, методику дослідження яких для відповіді на вказані питання розглянуто у попередньому питанні теми.

Окремою ділянкою дослідження експерта є встановлення правильності складання кореспонденції рахунків із визначення результатів діяльності за звітний період, оскільки ці кореспонденції рахунків визначають той фінансовий результат, який буде відображений у звітності підприємства. Разом із тим, експертом вивчається правильність визначення на підприємстві відстрочених податкових активів і зобов'язань. Особливо необхідним такий контроль є в сучасних умовах – із суттєвими розбіжностями у веденні бухгалтерського обліку та податкових розрахунків.

Перевірка достовірності відображення інформації у звітності на підставі даних бухгалтерського обліку є особливо важливою. Іноді помилки у звітних даних виникають навіть тоді, коли в бухгалтерському обліку записи здійснюються правильно, й сальдо за рахунками було визначено правильно, однак, при складанні звітності бухгалтер випадково помилився рядком (таку помилку можна виявити за допомогою уважної вчитки та логічного аналізу показників звітності) чи неправильно класифікував той чи інший об'єкт обліку (наприклад, “згорнув” сальдо за рахунками з обліку дебіторської та кредиторської заборгованості або ж відобразив інші довгострокові фінансові інвестиції у складі поточних).

Крім бухгалтерських документів, для підтвердження звітності експерту варто використовувати внутрішню звітність, складену для керівництва підприємства. Вона є досить деталізованою і дозволяє реально оцінити витрати господарюючого суб'єкта. Дана звітність складається на запит відповідних користувачів і у відповідному форматі, що одночасно робить її зручною для проведення контролю.

Наступним етапом дослідження експерта-бухгалтера, після порівняння показників звітності та даних бухгалтерського обліку, є перевірка ув'язки показників різних форм фінансової звітності, складеної за певний звітний період. Це пов'язано з тим, що фінансова звітність побудована таким чином, що показники однієї із форм обов'язково повинні відповідати показникам іншої форми. В процесі такої перевірки експерту-бухгалтеру слід перевірити тотожність так званих “контрольних точок” або “точок дотику” різних форм фінансової звітності.

Як правило, для цієї перевірки використовуються робочі таблиці, в яких фіксуються результати проведеного дослідження взаємоув'язки показників різних форм звітності. При розробці таких таблиць слід врахувати специфіку ведення бухгалтерського обліку в деяких галузях промисловості та сферах діяльності, а також особливості господарських операцій ряду підприємств.

Останню графу таблиці заповнює експерт, який перевіряє взаємоув'язку показників форм звітності. Якщо співвідношення між показниками, які зіставляються, виконується, у графі 4 “Відмітка про виконання” ставиться відмітка “+” або інша, яка вказує на виконання співвідношення. У протилежному випадку ставиться відмітка “-”, яка вказує на те, що співвідношення між показниками не виконано. В останньому випадку експерт робить висновок про невідповідність показників фінансової звітності даним бухгалтерського обліку.

Обмежитися використанням методичних вказівок з “ув'язки” форм фінансової звітності, які щорічно затверджуються Міністерством фінансів України експерт-бухгалтер не має права. Адже доступ до цих таблиць необмежений, а тому ними можуть користуватися і бухгалтери. У зв'язку з цим існує висока ймовірність складання бухгалтером підприємства звітності “за таблицею”: ззовні та камерально все правильно, але змісту в одержаних показниках немає або ж вони залишаються неузгодженими між собою.

Експерт-бухгалтер, надавши відповідь на поставлені перед ним питання та належним чином їх обґрунтувавши, повинен узагальнити результати свого дослідження у висновку.

ТЕМА 7. ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА: ПОНЯТТЯ, ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ОЦІНКА

План лекції

1. *Висновок експерта-бухгалтера, його структура.*
2. *Дослідження і оцінка висновку експерта-бухгалтера.*

1. Висновок експерта-бухгалтера, його структура.

Висновок експерта складається з обов'язковим зазначенням його реквізитів (найменування документа, дати та номера складання висновку, категорії експертизи (додаткова, повторна, комісійна, комплексна), виду експертизи (за галуззю знань) та трьох частин: вступної (Вступ), дослідницької (Дослідження) та заключної (Висновки).

У вступній частині висновку експерта зазначаються:

дата надходження документа про призначення експертизи (залучення експерта);

найменування експертної установи та/або ім'я, прізвище, по батькові експерта;

документ про призначення експертизи (залучення експерта), його найменування і дата складання, найменування органу та/або посада і прізвище особи, який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта);

справа, за якою вона призначена (кримінальна, про адміністративне правопорушення, цивільна, господарська, адміністративна тощо, номер справи), або стаття закону, якою передбачено надання висновку експерта (у разі наявності);

перелік об'єктів, що підлягають дослідженню, та зразків (у разі надходження);

відомості про надані матеріали (у тому числі вид (назва) матеріалів (документів) та кількість аркушів);

спосіб доставки та вид упаковки досліджуваних об'єктів із зазначенням у необхідних випадках відомостей про те, чи впливав спосіб упаковки на їх збереженість;

запис про відповідність матеріалів та об'єктів, що надійшли до експертної установи (експерта), матеріалам, зазначеним у документі про призначення експертизи (залучення експерта);

перелік питань (дослівно у формулюванні документа про призначення експертизи (залучення експерта)), які поставлено на вирішення експертизи; якщо питання сформульовано неясно або його редакція не відповідає рекомендаціям, але зміст завдання експертів зрозумілий, то після наведення питання в редакції документа про призначення експертизи (залучення експерта) він може дати відповідні роз'яснення і викласти питання в редакції, що відповідає зазначеним рекомендаціям; якщо поставлено декілька питань, експерт має право згрупувати їх і викласти в послідовності, яка забезпечує найдоцільніший порядок дослідження; якщо деякі питання, що містяться у документі про призначення експертизи (залучення експерта), вирішувались при проведенні експертиз різних видів, - відомості (експертна установа, номер та дата висновку) про ці експертизи; якщо питання, які поставлені на вирішення експертизи, доцільно вирішувати в іншому порядку, ніж той, що визначений у документі про призначення експертизи (залучення експерта), - зазначається, у якому порядку вирішуватимуться ці питання;

питання, які вирішуються експертом у порядку експертної ініціативи (якщо таке розглядалось);

дані про експерта (експертів): прізвище, ім'я та по батькові, посада, клас судового експерта, науковий ступінь та вчене звання, освіта, освітньо-кваліфікаційний рівень, експертна спеціальність, стаж експертної роботи, дата та номер видачі свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, ким видано та строк дії;

попередження (обізнаність) експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку за статтею 384 Кримінального кодексу України та за відмову від надання висновку за статтею 385 Кримінального кодексу України;

інформація про те, що висновок підготовлений для подання до суду або долучення до матеріалів кримінального провадження (у разі проведення експертизи на підставі письмового звернення особи, яке містить таку інформацію);

дата направлення клопотання експерта про надання додаткових матеріалів, дата надходження додаткових матеріалів або відомостей про наслідки розгляду клопотання; обставини, які мають значення для надання висновку, з обов'язковим зазначенням джерела їх отримання;

при проведенні додаткових або повторних експертиз зазначаються відомості про первинну (попередні) експертизу (експертизи) (прізвище експерта, назва експертної установи чи місце роботи експерта, номер і дата висновку експерта, зміст заключних висновків первинної (попередніх) експертизи (експертиз)); зміст питань, які були поставлені перед експертом на додаткове або повторне вирішення, а також мотиви призначення додаткової або повторної експертизи, які зазначені у документі про призначення експертизи (залучення експерта), якщо у ньому такі мотиви відсутні, про це робиться відповідний запис;

відомості про підстави та осіб, які були присутні під час проведення досліджень (прізвище, ініціали, статус);

література з переліку, що затверджується наказом Міністерства юстиції України, інші інформаційні джерела, які використовувались експертом при вирішенні поставлених питань, за правилами бібліографічного опису, із зазначенням реєстраційних кодів методик проведення судових експертиз з Реєстру методик проведення судових експертиз, який ведеться відповідно до Порядку ведення Реєстру методик проведення судових експертиз, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 02 жовтня 2008 року № 1666/5, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 02 жовтня 2008 року за № 924/15615.

У дослідницькій частині висновку експерта описуються процес дослідження та його результати, а також дається обґрунтування висновків з поставлених питань.

Дослідницька частина повинна включати:

відомості про стан об'єктів дослідження, застосовані методи (методики) дослідження, умови їх застосовування;

посилання на ілюстрації, додатки та необхідні роз'яснення до них;

експертну оцінку результатів дослідження.

Опис процесу застосовування інструментальних методів дослідження та проведення експертних експериментів можуть обмежуватись викладенням кінцевих результатів. У зазначених випадках графіки, діаграми, таблиці, матеріали експертних експериментів мають зберігатись у наглядних експертних провадженнях і на вимогу органу (особи), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), можуть надаватись їм для ознайомлення.

За наявності в документі про призначення експертизи (залучення експерта) питань, які не належать до предмета експертизи або не входять до компетенції експерта, указуються причини, з яких ці питання не можуть бути вирішені.

Узагальнення та оцінка результатів окремих досліджень, які є підставою для формулювання висновків, можуть викладатись у синтезуючому розділі дослідницької частини висновку експерта.

У дослідницькій частині висновку експерта при проведенні повторної експертизи вказуються причини розбіжностей з висновками попередніх експертиз, якщо такі розбіжності мали місце.

У заключній частині викладаються висновки за результатами дослідження у вигляді відповідей на поставлені питання в послідовності, що визначена у вступній частині.

На кожне з поставлених питань має бути дано відповідь по суті або вказано, з яких причин неможливо його вирішити.

Якщо заключний висновок не може бути сформульований у стислій формі, допускається посилання на результати досліджень, викладені у дослідницькій частині.

Висновок експерта (експертів) оформлюється на бланку експертної установи і підписується експертом (експертами), який (які) проводив(ли) дослідження. Підписи у

заклучній частині засвідчуються відбитком печатки експертної установи на кожній сторінці тексту заклучних висновків. Якщо до висновку експерта додаються фототаблиці, креслення, схеми, діаграми тощо, вони також підписуються експертом (експертами); підписи засвідчуються відбитком печатки експертної установи.

Якщо експерт не є працівником державної спеціалізованої установи і працює на професійній основі самостійно, він засвідчує наданий ним висновок своїм підписом і печаткою із зазначенням реєстраційного номера облікової картки платника податків (ідентифікаційного номера) або серії та номера паспорта (для фізичних осіб, які через свої релігійні переконання в установленому порядку відмовилися від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків).

Висновок експертів при проведенні комісійної або комплексної експертизи складається за правилами, викладеними в пунктах 4.12-4.15 цього розділу, з урахуванням таких особливостей:

у вступній частині додатково зазначаються дані про голову комісії експертів та відомості про експертизу, результати яких задані органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), як вихідні дані;

дослідження, які проводились окремими експертами, описуються у відповідних розділах дослідницької частини, що підписуються цими експертами із зазначенням їх прізвищ;

узагальнення та оцінка результатів досліджень фіксуються у синтезуючому розділі дослідницької частини висновку експертів.

При проведенні первинної експертизи співробітниками однієї експертної установи висновок експерта (експертів) та додатки до нього складаються у двох примірниках, один з яких направляється органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), а другий оформлюється як наглядове провадження і зберігається в архіві експертної установи.

При проведенні повторної експертизи співробітниками однієї експертної установи висновок і додатки до нього складаються:

у двох примірниках - у разі якщо висновки повторної експертизи повністю підтверджують висновки первинної (попередньої) експертизи. Перший примірник направляється органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), другий оформлюється як наглядове провадження і залишається в архіві експертної установи, що проводила повторну експертизу;

у трьох примірниках - у випадку непідтвердження (повністю або частково) повторною експертизою висновків первинної (попередньої) експертизи. Перший примірник направляється органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), другий оформлюється як наглядове провадження і залишається в архіві експертної установи, що проводила повторну експертизу, третій направляється до експертної установи, яка проводила первинну (попередню) експертизу.

При проведенні експертиз експертами декількох експертних установ наглядові провадження оформлюються у кількості, яка відповідає кількості експертних установ, що були зайняті в її проведенні.

2. Дослідження і оцінка висновку експерта-бухгалтера.

Висновки експерта (експертів) з додатками направляються органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), керівником експертної установи (керівником провідної експертної установи).

Висновок експерта при проведенні експертизи під час судового розгляду складається за правилами, визначеними цим розділом, з урахуванням такого винятку:

якщо з питань, які вирішувались під час судового розгляду, експертом проводилась експертиза на попередніх стадіях процесу, він має право послатись на її результати.

Другий примірник висновку експерта при проведенні експертизи під час судового розгляду і копія документа про призначення експертизи (залучення експерта) подаються експертом до експертної установи.

З метою, передбаченою Законом України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини», експертом вирішуються питання щодо встановлення геномної інформації з наданого біологічного матеріалу.

Результати проведення молекулярно-генетичної експертизи (дослідження) у таких випадках викладаються у письмових документах - висновку експерта та реєстраційній картці.

У висновку експерта при проведенні молекулярно-генетичної експертизи (дослідження) з метою, передбаченою Законом України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини», крім вимог, встановлених цим розділом, додатково зазначаються:

дата та номер звернення особи, а також реєстраційної картки відбору або дата надходження супровідного листа про проведення молекулярно-генетичної експертизи (дослідження) разом із реєстраційною карткою відбору біологічного матеріалу;

найменування органу, в якому здійснено відбір біологічного матеріалу, та/або найменування посади, прізвище, власне ім'я, по батькові (за наявності) особи, яка здійснила відбір біологічного матеріалу;

назва засобів (систем) відбору біологічних зразків, їх виробник;

строк зберігання відібраного біологічного матеріалу, що не повинен перевищувати строк зберігання, який установлений виробником засобів (систем) для відбору біологічних зразків, та обліковий номер біологічного матеріалу.

Реєстраційна картка, яка оформляється відповідно до порядку, визначеного Кабінетом Міністрів України, надсилається до Адміністратора Електронного реєстру геномної інформації людини.

Повідомлення про неможливість надання висновку складається з трьох частин: вступної, мотивувальної та заключної.

У вступній частині викладаються відомості, наведені в пункті 4.12 цього розділу. У повідомленні про неможливість надання висновку експерт зазначає, що він попереджений (обізнаний) про кримінальну відповідальність за статтею 385 Кримінального кодексу України.

У мотивувальній частині викладаються причини, які обумовили неможливість надання висновку.

У заключній частині вказується про неможливість надання висновку.

Повідомлення про неможливість надання висновку оформлюється на бланку експертної установи, підписується експертом; підпис у заключній частині засвідчується відбитком печатки експертної установи.

Повідомлення про неможливість надання висновку складається у двох примірниках. Один примірник керівник експертної установи надсилає органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), а другий оформлюється як наглядове провадження і залишається в архіві експертної установи.

Якщо таке повідомлення надається під час судового розгляду, воно складається і підписується експертом у двох примірниках, один з яких подається до суду, а другий - керівникові експертної установи.

Якщо з одних питань експерт може дати відповідь, а з інших є підстави для повідомлення про неможливість надання висновку, складається один документ - висновок експерта. У цьому випадку експерт зазначає, що він попереджений (обізнаний) про кримінальну відповідальність за статтями 384, 385 Кримінального кодексу України.

Предмети та документи, що були об'єктами експертного дослідження, підлягають поверненню органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), разом з висновком експерта або повідомленням про неможливість надання висновку.

Великогабаритні предмети та інші об'єкти, що не підлягають пересиланню поштою (вибухові та легкозаймисті речовини, дорогоцінні метали та каміння, вогнепальна зброя, патрони, боєприпаси, сильнодіючі, отруйні речовини тощо), отримуються в експертній установі особисто або представником за дорученням органу (особи), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), після пред'явлення документа, що засвідчує його (її) особу.

Експертні дослідження виконуються в порядку, передбаченому для проведення експертиз.

Оформлення клопотання експерта, висновку експерта (експертів), додатків до нього та повідомлення про неможливість надання висновку в електронній формі здійснюється з накладанням кваліфікованого електронного підпису експерта із засвідченням його кваліфікованою електронною печаткою експертної установи (одноразово на кожному файлі).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про судову експертизу: закон України від 25.02.1994 р. № 4038 – XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>
2. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: закон України від 16.07.1999 р. №996 XIV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text>
3. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень. Затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>
4. Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах. Затверджено наказом Міністерства юстиції України від 12.12.2011 р. № 3505/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11#Text>

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Конституція України: закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Господарський кодекс України: закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення: закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
4. Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
5. Кримінально-процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
6. Податковий кодекс України: закон України від 08.01.2017 № 2755-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
7. Цивільний кодекс України: закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
8. Про судову експертизу: закон України від 25.02.1994 р. № 4038 – XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>
9. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: закон України від 16.07.1999 р. №996 XIV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text>
10. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень. Затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>
11. Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах. Затверджено наказом Міністерства юстиції України від 12.12.2011 р. № 3505/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11#Text>
12. Про оперативно-розшукову діяльність: закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>
13. Про затвердження Плану рахунків бухгалтерського обліку та Інструкції про його застосування : Наказ Міністерства фінансів України від 30 листопада 1999 р. № 291. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0892-99>

Додаткова

14. Гуцаленко Л. В., Михальчишина Л. Г., Сидорчук В. М., Пентюк І. К. Економічна експертиза: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 352 с.
15. Економічна експертиза: теорія, методологія та організація: монографія за заг. ред. д-ра екон. наук., проф. М. Лучка. Тернопіль, ЗУНУ, 2021. 308 с.
16. Морозова О. С. Сутність дефініції «економічна експертиза». *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 9. С. 28–32. URL : http://www.investplan.com.ua/pdf/9_2021/6.pdf
17. National Association of Forensic Economics. URL: <https://www.nafe.net/PersonifyEbusiness>

Інтернет-ресурси

18. Український центр судових експертиз. URL: <http://www.ucse.com.ua/ukr/expertise/2/>
19. Реєстр атестованих судових експертів. URL: <https://rase.minjust.gov.ua/>
20. Експертно-дослідна служба України. URL: <https://ua-expert.com.ua/>
21. Облік і фінанси АПК: бухгалтерський портал. URL : <http://magazine.faaf.org.ua>
22. Вісник. Офіційно про податки. URL: <http://www.visnuk.com.ua/>
23. Національна бібліотека України ім. Вернадського. URL : <http://nbuv.gov.ua>
24. Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/str_ust_inst
25. Експертна служба МВС України. URL: <https://dndekc.mvs.gov.ua/>

26. Науково-дослідний центр судової експертизи з питань інтелектуальної власності. URL: <http://www.intelect.org.ua/content/koordynaciyna-rada-z-problem-sudovoyi-ekspertyzypryministerstvi-yustyciyi-ukrayiny>
27. Реєстр атестованих судових експертів. URL: <https://rase.minjust.gov.ua/>
28. Реєстр методик проведення судових експертиз. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua>
29. Офіційний вебпортал парламенту України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index>

ПЕРЕЛІК нормативно-технічної та довідкової літератури, яка використовується при проведенні судово-економічних експертиз за спеціальністю 11.1 «Дослідження документів бухгалтерського обліку і звітності»

1. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038- XII (зі змінами та доповненнями).
2. Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 р. № 996-XIV (зі змінами та доповненнями).
3. Податковий Кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI (зі змінами та доповненнями).
4. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповненнями).
5. Положення про документальне забезпечення записів в бухгалтерському обліку: Наказ Міністерства фінансів України 24.05.1995 № 88 (зі змінами та доповненнями).
6. Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 №326 (зі змінами та доповненнями).
7. Методи, способи та прийоми, які використовуються при проведенні судово - економічних експертиз: методика 11.0.08//ДніпроНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2003.
8. Методика проведення економічних експертиз з питань документального підтвердження нестачі та лишків основних засобів та запасів: методика 11.0.52.//ЛНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2020.
9. Методика експертного дослідження фінансової можливості підприємств і організацій погашення заборгованості по виплаті заробітної плати: методика 11.0.47.//ХНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2011.
10. Методика проведення економічних експертиз по господарських операціях з інвестиційною нерухомістю: методика 11.0.49//ЛНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2018.
11. Методика дослідження операцій по нарахуванню та виплаті заробітної плати під час простою, санації і ліквідації: методика 11.0.50.//ХНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2019.
12. Методика проведення судово-економічних експертиз з питань оподаткування доходів нерезидентів із джерелом їх походження з України, згідно з правилами міжнародних договорів України: методика 11.1.80.//ОНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2019.
13. Методика проведення судово-економічних експертиз з питань документального підтвердження нестачі та лишків основних засобів та запасів: методика 11.0.52.//ЛНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 6 2021. 12. Методика проведення судово-економічних експертиз з питань, пов'язаних із виробництвом та реалізацією підакцизних товарів: методика 11.1.82.//ОНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2021.
14. Методика вирішення судово-економічною експертизою питань щодо спричинення матеріальних збитків: методика 11.0.22.//КНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2010.

15. Перелік науково-технічної та довідкової літератури, що використовується при проведенні судової економічної експертизи, Додаток 12 до наказу Міністерства юстиції України 08.05.2018 №1467/5 (зі змінами та доповненнями).

ПЕРЕЛІК нормативно-технічної та довідкової літератури, яка використовується при проведенні судово-економічних експертиз за спеціальністю 11.2 «Дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій»

1. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038- XII (зі змінами та доповненнями).

2. Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 р. № 996-XIV (зі змінами та доповненнями).

3. Податковий Кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI (зі змінами та доповненнями).

4. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5(зі змінами та доповненнями).

5. Положення про документальне забезпечення записів в бухгалтерському обліку: Наказ Міністерства фінансів України 24.05.1995 № 88 (зі змінами та доповненнями).

6. Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 №326 (зі змінами та доповненнями).

7. Кодекс України з процедур банкрутства: від 18.10.2018 № 2597-VIII (зі змінами та доповненнями).

8. Методичні рекомендації щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства: Наказ Міністерства економіки України від 19.01.2006 №14 (зі змінами та доповненнями).

9. Методи, способи та прийоми, які використовуються при проведенні судово-економічних експертиз: методика 11.0.08 // ДніпроНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2003.

10. Методика вирішення судово-економічною експертизою питань щодо спричинення матеріальних збитків: методика 11.0.22. // КНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2010.

11. Методика експертного дослідження з визначення розміру відшкодування пенсійному фонду України фактичних витрат на виплату пільгових пенсій за віком: методика 11.1.71. // ХНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2017.

12. Методика експертного дослідження з питань проведення додаткових видатків місцевих бюджетів: методика 11.1.76. // ОНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2018.

13. Методика визначення вартості чистих активів суб'єктів господарювання: методика 11.2.53. // ЛНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2016.

14. Методика проведення судових експертиз по справам, пов'язаним з визначенням розміру матеріальної шкоди, заподіяної працівникові на 6 виробництві: методика 11.2.56. // ХНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2017.

15. Перелік науково-технічної та довідкової літератури, що використовується при проведенні судової економічної експертизи, Додаток 12 до наказу Міністерства юстиції України 08.05.2018 №1467/5 (зі змінами та доповненнями).

ПЕРЕЛІК нормативно-технічної та довідкової літератури, яка використовується при проведенні судово-економічних експертиз за спеціальністю 11.3 «Дослідження документів фінансово - кредитних операцій»

1. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038- XII (зі змінами та доповненнями).

2. Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 р. № 996-XIV (зі змінами та доповненнями).
3. Податковий Кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI (зі змінами та доповненнями).
4. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповненнями).
5. Положення про документальне забезпечення записів в бухгалтерському обліку: Наказ Міністерства фінансів України 24.05.1995 № 88 (зі змінами та доповненнями).
6. Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 №326 (зі змінами та доповненнями).
7. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 №2121-III (зі змінами та доповненнями).
8. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 №2664-III (зі змінами та доповненнями).
9. Про платіжні послуги: Закон України від 30.06.2021 № 1591-IX (зі змінами та доповненнями).
10. Про затвердження Положення про організацію бухгалтерського обліку в банках України: Постанова Національного Банку України від 04.07.2018 №75 (зі змінами та доповненнями).
11. Методи, способи та прийоми, які використовуються при проведенні судово-економічних експертиз методика 11.0.08//ДніпроНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2003.
12. Методика проведення судово-економічних експертиз з окремих питань фінансово-господарської діяльності комерційних банків: методика 11.0.21// ОНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2010.
13. Методика проведення експертних досліджень по справах, пов'язаних з неповерненням банківських кредитів юридичним особам: методика 11.0.44 // ХНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2012.
14. Методика експертного дослідження операцій з кредитування фізичних осіб: методика 11.3.01 // ХНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2010.
15. Методика вирішення судовою фінансово-економічною експертизою питань, які виникають по справах щодо порушень при отриманні та погашенні іноземних кредитів: методика 11.3.02 // КНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2010. 6
16. Методика проведення досліджень з визначення реальної відсоткової ставки по кредитному договору із застосуванням ануїтетних та диференційованих платежів: методика 11.3.36 // КНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2016.
17. Методика проведення експертиз документів фінансово-кредитних операцій при наданні споживчих кредитів в іноземній валюті: методика 11.3.38 // ХНДІСЕ: Міністерство юстиції України, 2018.
18. Перелік науково-технічної та довідкової літератури, що використовується при проведенні судової економічної експертизи, Додаток 12 до наказу Міністерства юстиції України 08.05.2018 №1467/5 (зі змінами та доповненнями).

Навчально-методичне видання

Автор: Сафарова Анна Таджидінівна

ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Конспект лекцій

Друкується в авторській редакції

Підп. до друку 2025 р. Формат 60х84/16
Папір офс. Гарн. Times New Roman. Ум. друк. арк. 6,68
Обл.-вид.арк. 1,0. накладом 50 прим.